

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DİLLƏR UNİVERSİTETİ

Əlyazması hüququnda

NURLANA RÖVŞƏN qızı SƏMƏDLİ

İNGİLİS ATALAR SÖZLƏRİNDƏ LEKSİK EKSPLIKASIYA

HSM – 060201 – Dilşünaslıq (İngilis dili)

Magistr elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş

DİSSERTASIYA

Elmi rəhbər:_____

Zöhrab-Məcid Məsmə Yaqub qızı

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Bakı – 2022

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ.....3-5

I FƏSİL. ATALAR SÖZLƏRİNİN LİŦVİSTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ...6-48

1.1. Atalar sözlərinin semantik xüsusiyyətləri.....6-30

1.2. Atalar sözlərinin quruluşu.....31-48

II FƏSİL. İNGİLİS ATALAR SÖZLƏRİNDƏ LEKSİK

EKSPLİKASIYA.....49-65

2.1. Atalar sözlərində leksik substitusiya.....49-58

2.2. Atalar sözlərində genişlənmə.....59-65

NƏTİCƏ.....66-67

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT.....68-71

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. İnsanın nitq fəaliyyəti dilin digər vahidləri kimi frazeoloji vahidlərin, eləcə də atalar sözlərinin də əmələgəlmə, yaranma mənbəyidir. Atalar sözləri çox qədim tarixə malik olmaqla yanaşı, aid olduğu xalqın təfəkkür tarixinin inkişaf mərhələlərini, milli mədəniyyətini, başqa xalqlarla siyasi, iqtisadi, ictimai əlaqələrini dərinləndirən öyrənməyə imkan verir.

Müasir dövrdə ingilis dili bir sıra xalqlar arasında və eləcə də dünyada ən çox istifadə edilən ünsiyyət vasitəsidir. Müxtəlif millətlərin nümayəndələrinin kommunikasiya prosesində ingilis dilinin frazeologiyasından, atalar sözlərindən istifadə etməsi zamanı bu dil vahidlərinin işlənmə xüsusiyyətlərini açıb göstərmək, ortaya çıxan çətinlikləri müəyyənləşdirmək ingilis dilinin mənimsənilməsində əsas nüanslardan biridir. Bu baxımdan dissertasiya mövzusu aktualdır.

Mövzunun elmi yeniliyi. Tədqiqat işində elmi ədəbiyyatlardan istifadə edilərək ingilis dilində atalar sözlərinin struktur-semantik xüsusiyyətlərini qeyd etməklə bərabər leksik səviyyədə variantlarının, sinonimlərinin yaranmasının xüsusiyyətləri nümunələr əsasında təhlil edilmişdir.

Tədqiqat işinin obyektı. Tədqiqat işinin obyektı ingilis dilində işlənən atalar sözləridir.

Tədqiqat işinin predmeti. İngilis dilinin materialları əsasında atalar sözlərində leksik eksplikasiya hadisəsinin və xüsusiyyətlərinin tədqiqindən əldə edilən nəticələr tədqiqat işinin predmetidir.

Tədqiqat işinin məqsəd və vəzifələri. Tədqiqat işinin əsas məqsədi ingilis dilinin materialları əsasında atalar sözlərində leksik eksplikasiya hadisəsinin ümumi əlamətlərini müəyyənləşdirmək və eyni zamanda bu dil vahidlərinin leksik səviyyədə variantlarını müəyyən etməkdən ibarətdir. Bu məqsədə çatmaq üçün qarşımızda aşağıdakı əsas vəzifələr durur:

-ingilis dilinin frazeoloji qatını tədqiq və təhlil;

-frazeoloji qat fonunda atalar sözlərinin yerini müəyyən etmək

- atalar sözlərinin idiomatik sözlərdən, zərbi-məsəllərdən, aforizmlərdən struktur və semantik fərqi göstərmək
- atalar sözlərinin semantik xüsusiyyətlərini müəyyən etmək
- atalar sözlərinin struktur xüsusiyyətlərini qeyd etmək
- atalar sözlərinin dil səviyyələri üzrə variantlarının yaranmasını tədqiq etmək
- leksik səviyyədə variantların yaranmasında leksik ekspilikasiyanın rolunu göstərmək və s.

Tədqiqatın nəzəri və metodoloji əsası. Dissertasiya işinin yazılmasında tipoloji və təsviri metodlardan istifadə olunmuşdur. Dissertasiya işinin nəzəri əsasını ingilis dilində atalar sözlərinin dil səviyyələri üzrə tədqiqinə dair müxtəlif dilçilər tərəfindən yazılmış elmi ədəbiyyat təşkil edir. Buraya C.Abdullayeva, Ə.Rəcəbli, M.Mirzəliyeva, M.Zöhrab-Məcid, N.Vəliyeva, İ.A.Boduen de Kurtene, V.L.Arxaŋgelski kimi müəlliflərin tədqiqatları daxildir.

Tədqiqat işinin nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Magistr dissertasiyasından əldə edilən nəticələrdən bu mövzuya dair magistr dissertasiyalarının, diplom işlərinin, kurs və sərbəst işlərin yazılmasında istifadə edilə bilər. Tədqiqat işinin praktik əhəmiyyəti əldə edilən nəticələrin atalar sözlərinin nitqdə işlədilməsində, onların daha dolğun qavranılmasında istifadə olunmasından ibarətdir.

İşin aprobasiyası. Magistr dissertasiyası Azərbaycan Dillər Universitetində İngilis dilinin Linqvokulturologiya kafedrasında yerinə yetirilmişdir. Tədqiqatın əsas müddəaları mütəmadi olaraq kafedranın iclaslarında müzakirə edilmişdir. Tədqiqat işinin mövzusu ilə əlaqədar “İngilis dilində atalar sözləri və onların quruluş xüsusiyyətləri” adlı məqalə çap olunmuşdur.

İşin strukturu. Magistr dissertasiyası giriş, 2 fəsil, 4 yarımfəsildən, nəticə və ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. Giriş hissədə mövzunun aktuallığı, elmi yeniliyi, obyekt və predmeti, məqsəd və vəzifələri qeyd olunmuşdur.

“Atalar sözlərinin linqvistik xüsusiyyətləri” adlı birinci fəsil iki yarımfəsildən ibarətdir. Bunlardan ilki “Atalar sözlərinin semantik xüsusiyyətləri” adlanır. Burada atalar sözləri dil vahidi kimi təhlil olunmuş, semantik xüsusiyyətləri göstərilmişdir.

Birinci fəslin “Atalar sözlərinin quruluşu” adlı yarımfəslində isə atalar sözləri və onu digər frazeoloji vahidlərdən fərqləndirən struktur xüsusiyyətləri qeyd olunmuşdur.

“İngilis atalar sözlərində leksik eksplikasiya” adlı ikinci fəsil isə “Atalar sözlərində leksik substitusiya” və “Atalar sözlərində genişlənmə” adlı yarımfəsillərdən ibarətdir. Birincisində leksik substitutisiya hadisəsinin atalar sözlərinin variantlarının yaranmasında rolu və xüsusiyyətlərindən bəhs olunmuşdur.

İkinci yarımfəsildə atalar sözlərində genişlənməni yaradan dil vasitələrinin təhlili aparılmışdır.

Nəticə hissəsində dissertasiya işindən əldə edilən nəticələr ümumi müddəalar şəklində təqdim olunmuşdur.

I FƏSİL.

ATALAR SÖZLƏRİNİN LİŦVİSTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

1.1. Atalar sözlərinin semantik xüsusiyyətləri

Xalqın müdrikliyinin təzahürü olan atalar sözləri özündə tarixin müəyyən izlərini daşıyır və onlar xalq yaradıcılığının, xalq təfəkkürünün məhsuludurlar. Onların tədqiqi məsələsi iki istiqamətdə aparılır: linqvistik və folklor.

Atalar sözlərinin linqvistik təhlili zamanı qarşıda duran əsas problem bu dil vahidlərinin frazeologiyaya aid edilib edilməməsidir. Bu baxımdan dar və geniş mənada frazeologiya anlayışından istifadə olunur. Dar mənada frazeologiyaya sabit birləşmələr daxil edilsə, geniş mənada isə atalar sözləri, məsəllər və s. aid edilir. Z.Əlizadə hesab edir ki, linqvistik və ekstralingvistik amillər leksik semantik əsasla atalar sözləri və məsəlləri frazeologiyaya daxil etməyə imkan verir. Metaforalaşma dərəcəsinə görə onları üç qrupa ayırmaq olar. Təkcə idiomları frazeologiyanın obyektinə hesab etməklə kifayətlənmək olmaz. Elə idiomlar var ki, onların mahiyyətini açmaq üçün bir və ya bir neçə cümlənin tətbiqi lazım gəlir. Mürəkkəb semantik-sintaktik vahid kimi çıxış edən atalar sözü və məsəllər də həmin əlamətlərə malikdirlər. Onlar mürəkkəb konstruksiyalı cümlələrdə müxtəlif cümlə üzvləri funksiyasında çıxış edə bilirlər [1, s.4].

Müəllif atalar sözü və məsəlləri frazeologiyanın xüsusi qatı kimi tədqiq edir və onların emosional-ekspressiv mənalarla müxtəlif münasibətlərdə olmasını göstərir. Bildiyimiz kimi, frazeoloji sistemə daxil olan sözlərin daxili forması dəyişmiş olur. Bu zaman ayrı-ayrı sözlərin semantik yükü azalır və onlar ümumi mənə daşımağa xidmət edirlər. Dilin frazeoloji sisteminin xüsusi qatı olan frazeoloji vahidlər aid olduğu dilin milli özünəməxsusluqlarını əks etdirir. Tam metaforikləşmə nəticəsində atalar sözləri və məsəllər söz-anlayışa və cümlə anlayışa uyğun gəlir. Söz-anlayışa uyğun olan atalar sözləri və məsəllər, əsasən, semantik cəhətdən insanın xasiyyətini, davranışını və tipini müəyyənləşdirir: *All sugar and honey (Elə bil ağzından dürr tökülür (eyhamlı deyim forması)); As the call, so the echo (Özü necəsə, sözü də elədir); As thin as a rake (Çubuq təkin*

incə/zərif (arıq adamlara rəğmən belə deyirlər); Back again, like a bad penny (Üzü qara qız kimi geri qayıtmaq) və s..

Amma bir qism atalar sözləri və məsəllər var ki, onların ifadə etdiyi fikir heç bir metaforikləşmə olmadan baş verir və sözlər həqiqi mənada işlənir. *(All) men are mortal // Man is mortal (Hamı ölümə məhkumdur); An apple a day keeps the doctor away // An apple a day will keep you from doctor away (Gündə bir alma yesən, həkimdən də daim uzaq olarsan) vəs.*

Atalar sözləri və zərbi məsəllər arasında bir sıra oxşar və fərqli cəhətlər müşahidə olunur. Ümumiyyətlə, bu iki anlayış arasındakı incə sədd hələ tam dəqiqləşdirilməmişdir. Bununla belə, tədqiqatlarda atalar sözü və məsəlləri fərqləndirməyin prinsipləri iki tipə ayrılır:

1. Məzmun (məna) prinsipi. Bu prinsip xüsusi-ümumi binar oppozisiyanı nəzərdə tutur. Bir çox tədqiqatçılar belə hesab edirlər ki, atalar sözləri sintezləşdirici mənaya malik olur və ümumiləşdirici xarakter daşıyır (A.D.Rayxşteyn, A.V.Kunin, K.A.Jukov, Q.L.Permyakov və b.). Lakin atalar sözü və məsəllər bəzən ümumiləşmiş mənaya malik olmaya bilər və bu zaman konkret məna daşıya bilər: *His heart within him is pitiless as bronze (Onun köksündə könül insafsız bürüncdür); Do not eat your heart! (Ürəyinə salma!)* Gerçəkliliklə qanunauyğun əlaqələrdə ümumiləşdirmənin vacib olması ilə yanaşı, atalar sözünün məzmunu çox zaman təsvir edərək qiymətləndirmə xarakteri daşıyır. Atalar sözünün məzmununa aşağıdakıları aid etmək olar:
  - a) hadisələr və xassələrin konstataşyası: *What the heart thinks the tongue speaks (Qəlbində nədirsə, dilində də odur).*
  - b) Onların qiymətləndirilməsi: *A loving heart is better and stronger than wisdom (Sevən könül müdriklikdən yaxşı və güclüdür).*
2. Struktur prinsip. Q.L.Pernyakovdan fərqli olaraq bu prinsiplə cümlə-atalar sözü, məsəl-söz birləşməsi kimi cümlə tiplərinin qrammatik və sintaktik xarakteristikası nəzərdə tutulmur. A.V.Kunin və A.D.Rayxşteynin konsepsiyasına görə atalar sözü və məsəllər həmişə cümlədir. Bunlardan atalar sözü bitkin ifadədir və nəqli formada (*Eye sees not, heart rues not*) və ya əmr

formasında (*Let sleeping dogs lie – Yatan köpəyi oyatma*) qapalı strukturlu cümlələrdir. İngilis atalar sözləri indiki bitməmiş zamanda (Present Indefinite) olur. Bir sıra ingilis atalar sözləri məsələlərə xarakterik olmayan xüsusi sintaktik strukturları ilə seçilir. Bunlar elliptik olur və xüsusi lakonikliyi ilə fərqlənilir: *Fair face folu heart; Nearest the heart nearest the mouth; Cold hands and a warm heart*).

Atalar sözü və məsəlləri xarici formasına görə bir-birindən fərqləndirmək üçün onların tərkibindəki əvəzlilərdən əlavə əlamət göstəricisi kimi istifadə oluna bilər. İngilis dilində belə əvəzlilərə aşağıdakılar misal ola bilər: *it, somebody, something, one, one`s* və s.

It brings my heart into my throat, If it were not for hope, the heart would break nümunəsində əvəzlik məsələn tərkibinə elə bir şəkildə bağlanıb ki, onu oradan ayırmaq və ya əvəz etmək mümkün deyil. A.D.Rayxşteyn yazır ki, atalar sözlərində ümumiləşmiş məna olur, hansısa konkret şəxsə və ya predmetə işarə edən əvəzlik olmur [30, s.106].

A.V.Kunin komponentlərindən asılı olaraq sabit-dəyişkən ingilis atalar sözlərini araşdırmış və bu qəbildən olan atalar sözlərinə *somebody, something, one, one`s* alternantlarının işlənməsinin xarakterik olmadığını qeyd etmişdir. Müəllif yazır ki, şəxs və ya nisbi əvəzlilərin işləndiyi deyimlərdə komponentlər nitq situasiyasında dəyişə bilər. Məsələn, *One has one`s heart is in the right place; One`s heart is breaking; One`s heart leaped into one`s mouth; One`s heart sank into one`s boots; One`s heart warmstowards somebody* [29, s.147]

Frazeologizmlər timsalında atalar sözlərinin semantik xüsusiyyətləri diqqəti cəlb edən mürəkkəb dilçilik məsələlərindəndir. Burada mürəkkəblik frazeoloji məna ilə leksik mənanın fərqlənməsi, eləcə də fərqlənmə səbəblərindən doğur. Frazeologizmlərdə onu təşkil edən komponentlər bir-biri ilə müxtəlif semantik münasibətdə olur. Frazeologizmi təşkil edən komponentlərin sayı artdıqca semantik münasibətlər dairəsi də genişlənir.

“Frazeologizmləşmə prosesinin nəticəsində sərbəst söz birləşmələrinin komponentləri öz mənalarını itirir və birləşərək bütöv bir mənanın meydana

çıxmasına xidmət edir. Bununla da, yeni keyfiyyətli bir dil vahidi yaranmış olur”.
[4, s.92]

Frazeoloji vahidlərin semantikasını onun komponentlərinin semantikasını ilə bağlıdır. Lakin bu bağlılıq üzde deyildir. Bütövün hissələri – komponentlər öz aralarında möhkəm bağlılığa malikdir və bu bağlılıq komponentlərin sabit mövqedə durmasına imkan yaradır. Frazeoloji vahidin komponentlərinin sayında baş verən dəyişiklik bəzən bütövün mənasına təsir göstərə bilər. Lakin qeyd etməliyik ki, frazeologizmin ifadə etdiyi məna onun komponentinin sayından asılı deyildir. Frazeoloji vahidin genişləndirilməsi, ona yeni komponentin əlavə edilməsi mənanın əlavə çalarının yaranmasına səbəb olur. Frazeoloji birləşmələr üçün ekspressivlik, metofotiklik və emosionallıq səciyyəvi xüsusiyyətlər hesab olunur.

Dünya dillərində frazeoloji vahidlər semantik yaxınlıq dərəcələrinə görə təsnif edilir. V.V.Vinoqradoy sabit söz birləşmələrinin üç dərəcəsinə ayırır:

- Frazeoloji qovuşma (idiom)
- Frazeoloji birlik
- Frazeoloji birləşmə [13, s.23-30].

Frazeoloji qovuşmalar (idiom) elə sabit söz birləşmələridir ki, onun ifadə etdiyi ümumi məna onu təşkil edən ayrı-ayrı sözlərin mənalarından asılı olmur. Bu cür ifadələrin bildirdiyi məna ayrı-ayrı sözlərin məna cəmi demək deyildir. Misal üçün, müasir dövrdə ingilis dilində məşhur bir idiom vardır: “raining cats and dogs”. Bu ifadəni təşkil edən *raining* (yağmaq), *cats* (pişiklər), *and* (və), *dogs* (itlər) sözləri ayrılıqda müxtəlif mənalara ifadə edir. Bütövlükdə isə, bu idiom “ağır (güclü) yağış” mənasında işlənir.

Məhz bu xüsusiyyətlərinə görə bir sıra tədqiqatçılar frazeoloji vahid üçün səciyyəvi xüsusiyyətlər kimi aşağıdakıları qeyd edirlər: məcazilik, məna bütövlüyü, sabitlik, başqa dilə hərfən tərcümə edilməmə, sözə ekvivalentlik, obrazlılıq, emosional boya və s. Lakin bu o demək deyildir ki, bütün məcazi mənalı və ya başqa dilə hərfən tərcümə edilməyən söz və ya sabit tərkiblər frazeologiyaya daxildir [5, s.50].

Frazeoloji dil vahidi olan atalar sözlərinin öyrənilməsi müxtəlif metodlarla aparılmışdır. N.N.Amosova “frazeoloji vahidlərin kontekstoloji öyrənilmə metodu”nu işləyib hazırlamışdır. Bu metod aşağıdakı prinsiplərə əsaslanır:

1. Frazeoloji materialın öyrənilməsini sinxron planda aparmaq lazımdır, çünki frazeoloji vahidlərin mahiyyətinin və dilin frazeoloji fondunun sərhədlərinin müəyyən edilməsi hadisələrin tarixi dinamikası üzərindəki müşahidələrdən irəli gələ bilməz
2. Maksimal dərəcədə obyektivliyə riayət etmək, imkan daxilində mövcud məntiqi, psixoloji və yaxud birtərəfli üslubi şərhdən azad olmaq
3. Təhlilin istiqamətinin seçimi tədqiq olunan dilin konkret spesifikasiyasından irəli gəlməlidir
4. İngilis dilində söz birləşməsi leksik və konstruktiv elementlər arasında sıx əlaqə ilə seçilir. Bu təsir növlərinin öyrənilməsi frazeoloji hadisələri başqa səpkili hadisələrdən ayırmaq imkanı verir
5. Frazeoloji vahidlər real nitq istifadəsi şəraitində öyrənilir
6. Tədqiqat ingilis dili frazeologiyasının əsas nəzəri problemləri dairəsi ilə məhdudlaşır. Bir sıra məsələlər öz vacibliyi ilə frazeoloji problematikanın ikinci qatını təşkil edir. Məsələn, sinonimlik, antonimlik məsələləri, frazeoloji vahidlərin üslubi və funksional diferensiasiyası, onların əmələ gəlmə mənbələri və başqa bu kimi məsələlər buna misal ola bilər. [9, s.210-250]

N.N.Amosova tərəfindən təklif edilən bu metodun konseptual hissəsi bundan ibarətdir ki, frazeoloji birləşmələrin semantik nəticəsi qrammatik deyil, leksik səciyyə daşıyır və buna görə də, frazeoloji tədqiqatın konkret məqsədi üçün kontekst daxilində sözün leksik mənasının təsirinin aydınlaşdırılması ilə kifayətlənmək lazımdır.

Səlim Cəfərov atalar sözləri və zərbi-məsəllərlə bağlı tədqiqat apararkən yazır: “Zərbi-məsəllər öz mənası və qrammatik quruluşuna görə atalar sözüne çox yaxındır, hətta onları bir-birindən ayırmaq çətin olur. Zərbi-məsəllərdə, atalar sözündən fərqli olaraq, fikir nisbətən daha tam şəkildə ifadə olunur və nəticə

çıxarılır. Bundan başqa, zərbi-məsəllər müəyyən hədəfi güdür, bu və ya digər şəxsin xüsusiyyətini göstərmək üçün işlədilir”. Məsmə Zöhrab-Məcrid isə bu fikrin davamı olaraq qeyd edir ki, atalar sözü ümumi hökm bildirir və heç bir hədəf güdmür. Atalar sözləri və zərbi-məsəllər bütün xalq arasında işləndiyi, yayıldığı üçün ümumidirlər. Atalar sözü isə həmçinin məzmun etibarilə ümumidir. Mahiyyət etibarı ilə zərbi-məsəllər həmişə müstəqil mənalı olurlar. Genetik cəhətdən zərbi-məsəllər frazeoloji birləşmələrə uyğun gəlmir. Lakin zərbi-məsəllər özlərində atalar sözünün əlamətini gəzdirə bilər və atalar sözünə çevrilə bilər. [26,s.15]

Atalar sözləri və zərbi-məsəlləri ritm, qafiyə, alliterasiya kimi xüsusiyyətlər səciyyələndirir. Bu vahidlərdə yalnız üslubi məqsədlərlə müəyyən dəyişiklik edilə bilər. Mövzuya, məzmununa görə zərbi məsəllər isə konkret, konkret hadisə, əhvalat ilə əlaqədardır. Bunlar konkretlikdən uzaqlaşan kimi atalar sözlərinə, ya da idiomlara çevrilmiş olur. [26, s.15-16]

Deyilənlərdən aydın olur ki, atalar sözləri bitkin fikri ifadə edərək didaktik məzmununa malik olurlar. Zərbi-məsəllərdə isə fikrin nəticəsində bitkinlik olur, bu cür ifadələrdə didaktik məzmun olmur. Həmçinin zərbi-məsəllər bir növ eyhamı (allüziya) xatırladır. Eyham kimi zərbi-məsəllər də müəyyən bir hadisə ilə bağlı olur. Fərq ondadır ki, eyham hər hansı bir hadisəyə işarə edir, söz, söz birləşməsi və cümlə şəklində olur. Zərbi-məsəllər isə hadisəyə işarə etmir, hər hansı hadisədən doğan nəticəni bildirir və quruluş baxımından əsasən söz birləşməsi və cümlə şəklində mövcud olurlar.

Atalar sözləri özündə əsas üç əlaməti əks etdirirlər:

1. Xalqın içindən çıxıb, xalqın dilində işlənir;
2. Məzmununda minilliklərdən, yüzilliklərdən miras qalan əxlaq qaydalarını, xalq müdrikliyini və ya hər hansı gizli işarəni əks etdirir;
3. Qısa, yığcam və obrazlı olur.

Dilçilik elminin yeni, gənc sahəsi olan paremiologiya folklorun kiçik janrlarını – atalar sözlərini, aforizmləri, zərbi-məsəlləri dilçilik baxımından tədqiq edir. Ədəbiyyatda isə bu sahə ilə folklorşünaslıq elmi məşğul olur. Bu baxımdan

paremioloji vahidlərin bir qayda olaraq aşağıdakı aspektlərdə tədqiqi diqqəti cəlb edir:

- a) folklorşünaslıq aspektində bu vahidlər ədəbi janr kimi səciyyələndirilməklə ideya-kompozisiya və həcmi-ritmika (poetika baxımından sistemləşdirilir;
- b) sırf dilçilik araşdırmaları atalar sözlərinin, zərbi-məsəllərin sintaktik quruluşu, semantik strukturunu və konseptual-məna radiusunu müəyyənləşdirir;
- c) axır vaxtlar (XX əsrin 60-cı illərindən bəri) paremioloji vahidlərin etnokulturoloji və etnopsixoloji aspektinin öyrənilməsi yönündə də geniş tədqiqlər aparılır;
- d) tarixən bu vahidlərin öyrənilməsində hüquqi-elmi araşdırmalar da mövcud olmuşdur – atalar sözləri və zərbi məsəllər xalqın, cəmiyyətin hüquqi bazasının rəsmi şəkildə formalaşmasındakı rolu danılmaz bir fakt kimi göstərilmişdir;
- e) atalar sözlərinin fəlsəfi konseptlər kimi öyrənilməsi də onların ümumi aspektologiyasında mühüm yer tutur;
- f) eyni sözləri bu müdriklik formulu kimi qəbul etdiyimiz konstruksiyaların tibbi, kənd təsərrüfatı, psixofiziologiya elmlərinə münasibətdə də demək olar. [4,s.4-5]

Paremiologiya termini yunan sözü olan “paroimia”dan götürülmüşdür, mənası ibrətli deyim, atalar sözü deməkdir. İlk dəfə olaraq paremiyaları təsnif edib sistemləşdirən Aristotel olmuşdur (b.e. 384-322 il əvvəl). O, qeyd edirdi ki, mənanın ifadə yığcamlığına görə paremiyalar – qədim fəlsəfənin elementləridir. Paremiyalardan antik dövrün – Homer, Hesiod (b.e.ə. VIII əsrdə), Aristofan və Menandr kimi şairləri öz əsərlərində istifadə etmişdilər.

İngilis ədəbiyyatında isə paremiyaların işlənmə dövrü XVI-XVII əsrlərə təsadüf edir. İngilis dramaturqlarından C.Lili və B.Conson öz əsərlərini aforizmin müxtəlif növləri ilə zənginləşdirmişlər. V.Şekspir, C.Coser, S.V.Skot, Ç.Dikkens kimi müəlliflərin əsərlərində də çoxsaylı paremiyalar işlənmişdir. [26, s.23]

Aforizmlər frazeoloji universallıq nümunələri əsasında daha çox aşağıdakı xüsusiyyətləri özündə əks etdirir.

1. Müəlliflik.
2. Lakoniklik.
3. Yekunlaşdırıcılıq.
4. Qiymətləndiricilik.

Bütün bu xarakterik xüsusiyyətlərə malik olan aforizmlər quruluşca bir cümlədən ibarət olub, bir çox hallarda prepozision işlənmə şəklində, müəyyən fikir toplumunda mövcud olur. Aforizmlər atalar sözü və məsəllər, paremiyalarla birlikdə linqvistik-multikultural sərəvətin ən vacib tərkib hissəsini, yəni, əxlaqi-estetik məzmun daşıyan dil-konseptual potensialını təşkil edirlər. İfadə üslubuna görə yığcam, mənasına görə tutarlı və sərrast, eləcə də fəlsəfi-didaktik əhəmiyyəti ilə fərqlənən frazeoloji ifadələr dilin “hazırqəlb” ifadələr fondunu həmişə zənginləşdirir. Demək, aforizmlər – bütün dünyada mövcud olan cəmiyyətlər üçün ümumfəlsəfi dünyagörüşlərinin, həyatı dərkətmə vasitələrinin və mütləq həqiqət axtarışlarının konseptual ifadə formasının dillə reallaşdıran linqvistik vahidlərdir. Aforizmlər həm ədəbi-prozaik janr, həm də konseptual-frazeoqrafik nümunə kimi təqdim olunsada, bu ifadələrin ərsəyə gəlməsi, nitqdə və ya dildə fəaliyyət göstərməsi, birinci növbədə, dil hadisədir [2, s.51].

Aforizmlərin yuxarıdakı xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq daha geniş formada kateqorial-linqvistik göstəricilərinə əsasən aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Aforizmlər kommunikativ-dil resursları (cümlə, mətn, mikromətn) səviyyəsində konseptuallıq əks etdirən müəllifli frazeologizmlərdir.
2. Aforizmlərdəki frazeolojilik – hər hansı bir sabit semantik-informativ, məzmunun müxtəlif xarakterli hazırqəlb dil vahidlərinə sığması keyfiyyətidir.
3. Aforizmlər müsbət semantik denotativ linqvistik məzmun, lakin mənfi struktur praqmatik-derivasiya nümayiş etdirirlər.
4. Aforizmlər nisbi sintaqmatik sərbəstlik kəsb etsələr də, qrammatik konsepsiyaya uyğunlaşmırlar.

5. Aforizmlər siqnifikativ məna-motivləşmə keyfiyyətinə görə kamonik cümlələrə, sabit semantik məna və metaforikfunksional əlamətlərinə görə isə paremiyalara oxşayırlar.

6. Aforizmlər digər paremioloji-frazeoloji vahidlərdən başlıca fərqliliyi informativ sıxlıq, qrammatik və semantik eksplesitlik implisitlik, prozatik-ekspressivlik xüsusiyyətlərinə malik olmasındadır.

7. Aforizmlər hər bir maksimal səviyyədə, işləklik intensivliyi, evristik/analitik istifadə prezumpsiyası ilə seçilən cümlətipli frazeoloji vahidlərdir [2, 53].

İngilis dilində bir sıra atalar sözləri var ki, ingilis ədəbiyyatında müxtəlif yazıçıların dilində işlənən ibrətamiz sözlərdir və onlar zamanla dilin leksik – frazeoloji qatına daxil olaraq atalar sözü, zərbi-məsəllər və afforizmlər səviyyəsində işlənmişdir. Belə paremiyalara nümunə olaraq aşağıdakı ifadələrə nəzər yetirək:

1. Cefri Çoserin “The Canterbury tales” (XIV əsr) əsərindən götürülmüş atalar sözləri – *He must have a long spoon that sups with the devil* (Bəylə dostluq edənin darvazası gen gərək və ya İtlə yoldaşlıq edənin dəyənəyi əlində gərək); *Murder will out* (Cidani çuvalda gizlətmək olmaz).
2. XVII əsr ingilis yazıçısı Ben Consona aid atalar sözü – *Marriage is a lottery* (Evlənmək lotoreyadır, bəxtəvər udanın başına).
3. XVII əsr ingilis şairi Con Miltonun yaradıcılığında rast gəlinən və atalar sözü səviyyəsində işlənən ifadələr – *Better to reign in hell than serve in heaven* (Cənnətdə qul olmaqdan daha yaxşıdır); *Every cloud has a silver lining* (Hər qaranlıq gecənin bir günəşli gündüzü var)
4. XVIII əsr yazıçısı Aleksandr Popun “An Essay on Criticism” əsərində işlənən və ingilis dilinə atalar sözü kimi daxil olmaq hüququ qazanan ifadə - *Fools rush in where angels fear to tread* (Dəliyə divan yoxdur və ya Dəliyə hər gün bayramdır).
5. Con Uelsin “Sermons” əsərindən götürülmüş ibrətamiz söz – *Cleanliness is next to godliness* (Qəlbi, vicdanı pak olan mömin kimidir).

6. Son olaraq isə Tomas Kempbelin yaradıcılığı vasitəsi ilə ingilis dilinin frazeologiyasına daxil olan atalar sözü aşağıdakı kimidir – *Coming events cast their shadows before (İldırım çaxmamış göy guruldayır)*. [17,s.178-179]

Qeyd edilən atalar sözləri milli xarakter daşıyır və dilin yerli nümayəndələri tərəfindən lüğət fonduna gətirilmişdir. Lakin XIX-XX əsrlərdə etibarən ingilis dilinin leksik qatında, eləcə də frazeologizmlərdə latın və yunan mənşəli alınmaların artdığını müşahidə etmək mümkündür.

X əsrdə İngiltərədə latın dilini öyrənmək üçün atalar sözlərindən istifadə edilmişdir. Bu da ondan irəli gəlir ki, atalar sözü dil öyrənmə prosesində təkanverici faktordur. Atalar sözünün asan qavranılması, rahat anlaşılması, tez yadda qalması onu dil praktikasının zəruri elementlərindən birinə çevirir. Atalar sözü yalnız dilin öyrənilməsini asanlaşdırmaqla rolunu bitirmir. Həmçinin atalar sözləri nitqi də gözəlləşdirir və üslubi cəhətdən zənginləşdirir. Ümumiyyətlə, ingilis dilində atalar sözlərinin qaynaqları müxtəlifdir. Bunları şərti olaraq aşağıdakı kimi qruplaşdırma bilərik:

Həyatdan alınan atalar sözləri. Bu qəbildən olan atalar sözləri xalqın həyat təcrübəsi əsasında yaradılmış və nəsildən-nəslə keçən şifahi xalq yaradıcılığı nümunələridir:

Make hay while the sun shines (Otu günəşli havada biç və ya gecənin xeyrindən gündüzün şəri yaxşıdır);

Don't pull all your eggs into one basket (Bütün yumurtaları bir səbətə qoyma).

Bibliyadan və müqəddəs dini-kanonik mətnlərdən alınan atalar sözləri. Bu atalar sözləri dini kitablardan, dini yazılardan qaynaqlanaraq insanlara sadə həqiqətləri, həyatla bağlı ideyaları təlqin edir:

As you sow, so you reap (Nə əkərsən, onu da biçərsən);

What so ever a man soweth, that shall he also reap! (İşləməyən dişləməz).

Bibliyadan gələn bir sıra atalar sözləri var ki, tematik xüsusiyyətlərinə görə müasir həyatı onsuz təsəvvür etmək mümkün deyil:

Cast not the first stone (Daşı birinci atma);

Charity covers a multitude of sins (Xeyriyyə çox günahları təmizləyir);
Do not put new wine into old bottles (Yeni şərabı köhnə qablara tökmə);
A house divided against itself can not stand (Özündə bölünmüş ev dayana bilməz);
If the blind lead the blind, both shall fall into the ditch (Əgər koru kor aparırsa,
ikisi də çuxura düşər).

Alınma atalar sözləri. İngilis dilinin frazeologiyasında bir sıra atalar sözləri vardır ki, başqa xalqların dilindən, folklorundan alınmışdır. Məsələn, “Per aspera ad astra” fransız atalar sözü ingilis dilində “*Through hardships to the stars*” formasında işlənir. Dilə hərbi hava qüvvələrinin devizi kimi keçmişdir. Təsadüfi deyildir ki, müasir dövrdə bu ifadə Britaniya Krallığının devizi kimi işlənir.

Fransız dilindən alınan bir başqa atalar sözü isə “*Honi soit qui mal y pense*” ingilis dilində “*Evil be to him who evil thinks*” formasında təzahür edir.

Məşhur adamların kəlamları. Daha öncə ingilis ədəbiyyatından ingilis dilinə keçən hikmətli sözlər, atalar sözlərindən bəhs etmişdir. Eləcə də, məşhur sərkərdələrin, siyasətçilərin nitqində rast gəlinən bir sıra ifadələr sonradan dilin frazeologiyasına da daxil olmuşdur. Belə ifadələr aforizm şəklində verilmiş atalar sözləri hesab olunur. Məsələn, Çörçil 1941-ci ildə Amerika radiosu ilə “*Give us the tools, and we will finish the job*” (*Bizə imkan verin, biz işi tamamlayaq*) ifadəsini işlətməmişdir. Xalq arasında isə bu sözlər aşağıdakı variantlarda işlənməyə başlamışdır: *You can not make brick without straw (Samansız kərpic olmaz); What is a workman without his tools? (Diləksiz usta heç nədir).*

Atalar sözlərinin yaranma tarixini, hərfi tərcüməsini, istifadə yerini bilmək vacibdir. Çünki atalar sözünün mənası təkcə onun mənşəyindən asılı deyil, həm də onun istifadə olunduğu situasiyadan asılıdır. Dilin inkişaf dinamikasına və sosial-mədəni praktikaya uyğun olaraq dildə atalar sözlərinin rolu dəyişir. Bu zaman atalar sözlərinin bir qismi öz aktivliyini itirir, bir qismi isə aktivləşir. İngiltərədə bir sıra atalar sözlərinin öz tarixçələri olmaqla yanaşı, onların ölkənin müxtəlif yerlərində fərqli çalarda ifadə etdiyini də müşahidə etmək mümkündür. Bundan başqa, ingilis dilində işlənən atalar sözlərinə nəzər saldıqda aydın olur ki, bəzi atalar sözləri dilimizdə, demək olar ki, eyni məzmun və mənanı ifadə edir:

Adversity is the only balance to weigh friends – Yaman gün dostların sədaqətini yoxlamaq üçün ən yaxşı sınaqdır. (Yaman gün insanlar üçün əsil mizan tərəzisidir)

Advise is easier than helping – Məsləhət vermək kimsəyə kömək etməkdən yaxşıdır.

All that glitters (glisters) is not gold – Hər parıldayan qızıl olmur. (Hər oxuyan Molla Pənah olmaz)

Anger punishes itself – Qəzəb özü özünü məhv edir. (Sirkə nə qədər tünd olsa, öz qabını tez çatladar)

Barking dog(s) seldom bite – Hürən it dişləməz.

The belly is not filled with fair words – Sözlə qarın doymaz.

Better an open enemy than a false friend – Saxta dostdansa, açıq düşmən yaxşıdır və s.

Atalar sözləri yığcam həcmli folklor janrı olsa da, tərkibi baxımdan genişdir. Belə ki, hər bir atalar sözünün obrazlılığını təmin edən vasitələr vardır. Bu vasitələr atalar sözlərinin tərkibindəki idiomlar, frazemlər və obrazlı anlayışlardır. Məhz, bu tərkib elementləri həmin obrazlı ifadələri yaradan xalqın dili, düşüncəsi, mentaliteti, başqa xalqlarla bənzər və fərqli cəhətlərini aşkarlamaq üçün olduqca zəngin material verir. Atalar sözlərinin tərkib elementlərindən biri kimi frazeologizmlər xalqın tarixini, keçmişini, onun məişət və mədəniyyətinin özünəməxsusluğunu əks etdirir. Atalar sözlərindəki idiomatik ifadələr xalqın milli xarakterini çox dəqiqliklə əks etdirir. İdiomlar (frazeologizmlər) dilin mühüm ekspressiv vasitəsidir. İdiom müstəqil mənası olan sabit ifadədir. İdiomların əksəriyyəti xalq tərəfindən yaradılıb və ona görə də sadə insanların gündəlik məşğuliyyətləri və maraqları ilə sıx şəkildə bağlıdır. İdiomatik ifadələrdə xalqın mədəniyyəti, məişəti, əmək fəaliyyəti ilə bağlı təsəvvürlər əks olunmuşdur. Onlarda dilin milli səciyyəsi tam şəkildə özünü göstərir. Beləliklə, idiomların əsas vəzifəsi nitqə ifadəlilik, təkrarsız özünəməxsus, dəqiqlik və obrazlılıq verməkdir.

Bununla yanaşı, atalar sözlərinin tərkibindəki idiomatik ifadələrin məzmunu kifayət qədər dəqiq məlumatla malik olur və o dəyişmələrə məruz qalmır. Bu

baxımdan idiomatik məlumatlar xalq haqqında olan bilikləri genişləndirmək üçün nadir qaynaqlar sırasına daxildir. Belə vahidlərin təhlili ilə ölkənin tarixini, adət və ənənələrini, o dildə danışan xalqın mentalitetini öyrənmək olar.

Atalar sözlərinin məzmun xüsusiyyətlərindən bəhs edən G.Yusifov atalar sözləri və məsələlərin fərqi izah edərək onların yaranma yolları haqqında da mülahizələrini bildirir. Müəllif atalar sözlərinin tərkib elementlərindən bəhs edərək yazır: “İfadələr şəklində olan məsələlərin yaranma şəraiti unudulduqda bunlar idiomalara çevrilir. Bunları müasir vəziyyətində izah və şərh etmək olmur. Məlumdur ki, idiomaların da elə əsas xüsusiyyəti budur” [25, s.171].

Adətən idiomlardan danışan müəlliflər bunların bir sözə ekvivalent olduğunu da qeyd edirlər. İngilis atalar sözlərində idiomatik ifadələr iki yerə ayrılır. Bunlardan ilki daxili faktorlarla bağlı olanlardır. Digəri isə xarici faktorlarla bağlı olanlardır.

Daxili faktorlara din, maliyyə, sənaye, ənənələr və s. daxildir. İngilislər də digər xalqlar kimi dini-mənəvi münasibətlərini atalar sözlərində ifadə edirlər. Bu baxımdan ingilis dilində atalar sözlərinin tərkibində bir sıra idiomatik ifadələr vardır ki, onların tərkibində *God, the Lord, devil* kimi açar sözlər işlənir:

He that serves God for money will serve the devil for better wages (Pula görə Allaha ibadət edən, əgər çox verərsə şeytana da xidmət edər);

Lord helps those who help themselves (Səndən hərəkət, Allahdan bərəkət);

Man proposes but God disposes (İnsan güman edər, Allah yerbəyer edər);

Needs must when the devil drives (Olacağa çarə yoxdur) və s.

Tarixən Böyük Britaniyanın paytaxtı London dünyanın maliyyə mərkəzinə çevrilmişdir və burada dünyanın ən böyük fond birjası yerləşmişdir. Belə hesab edilir ki, ingilis dilindəki bir çox frazeologizmlərin yaranması və onların atalar sözü və məsələlərin açar sözlərinə çevrilməsi bu tarixi gerçəkliliklə bağlıdır. Belə açar sözlər içərisində “money” diqqəti cəlb edir. Həmçinin maliyyə mövzusu da ön plandadır:

He hasn't a penny to his name (Ona bir qəpik də hesablanmayıb);

Penny and penny laid up will be many (qəpik-qəpik yığarsan, çoxlu pulun olar // dama-dama göl olar, yağa-yağa sel);

No bees, no honey; no work, no money (Arısız bal yoxdur, işsiz pul);

A beggar can never be bankrupt (Yoxsul heç vaxt müflis olmaz) və s.

İnkişafın əsas istiqamətlərinə uyğun olaraq Böyük Britaniya sənaye ölkəsi olduğundan ingilis dilində əsas mözvsusu sənaye olan idiomatic ifadələr də işlənmişdir: *To carry coals to Newcastle (Nyukasla kömür daşımaq) və s.*

Bu ifadə Azərbaycan dilində aşağıdakı formada işlənir: “*Dəvəyə dedilər:- Muştuluğu ver, səni padşah çağırır. Dedi:- Ya Naxçıvana duza göndərəcək, ya da Şərura düyüyə*”.

İngilis xalqının ənənələri içərisində çay mədəniyyəti önəmli yerə malikdir. İngilislər çay hazırlamağa və çay içmə prosesinə xüsusi əhəmiyyət verirlər. Məhz buna görədir ki, ingilis dilində “cup of tea” birləşməli idiomatik ifadələr işlənmişdir:

cup of tea – hərfi tərcüməsi bir fincan çay olsa da, ingilis dilində bu ifadə “şəxs, subyekt” mənalarında işlənir;

an old cup of tea - qarı;

an unpleasant cup of tea – xoş olmayan adam;

to be one`s cup of tea – bəyənmək;

a storm in a teacup – bir stəkan suda fırtına və s.

Atalar sözləri semantik cəhətdən müxtəlif məzmun və mənaları ifadə etmək tutumuna malikdirlər. Frazeologizmlərin semantik təsnifi üçün bunlar əsas ola bilər:

-komponentlərin reallığa münasibətinin xarakteri

-aparıcı komponentin mövcudluğu və onun predmet mənasının frazeologizmin predmet mənası ilə əlaqəsinin xarakteri

-frazeologizmin məna tərkibində assosiativ komponentin mövcudluğu [12. s.45-46]..

Tədqiqatlarda frazeologizmləri obyektiv reallığa münasibətin xarakterinə görə iki cür qruplaşdırırlar: Mononominantlar və polinominantlar.

Mononominantlar sabit vahidlərin əksəriyyətinin fərqləndirici əlaməti hesab edilir. Bu cür birləşmələrin bütün komponentləri kompleks kimi düşünülür və onların strukturu “təyin + təyin edilən” formasındadır: *One man, no man (Bir güllə yaz olmaz); A young man idle, an old man needy (Cavanlığında avaralıq edən qocalığında özgələmə möhtac olar)*. Bu cür birləşmələrin tərəflərini ayırmaq, komponentlərin yerini dəyişmək olmaz. Onlar dildə hazır şəkildə mövcud olur.

Polinominant frazeologizmlər də “təyin+təyin edilən” strukturunda çıxış edirlər. Mononominant frazeologizmlərdən fərqli olaraq polinominant frazeologizmlərdə komponentlər ayrılı bilər: *sworn enemy (qatı düşmən)*. Bu cür birləşmələrin frazeoloji faktorları yalnız komponentlərin struktursistemli xüsusiyyətləridir.

Ü.Əhmədova “İngilis frazeologizmləri və atalar sözlərində “qadın” konsepti məqaləsində atalar sözləri daxilində qadın və onunla bağlı milli, tarixi şüurun təzahürləri kimi bir sıra məsələlərə toxunmuşdur. Müəllif “qadın” konseptini iki aspektdən nəzərdən keçirmişdir:

1. Müxtəlif elementlərin iyerarxik qarşılıqlı əlaqəsini açmaq;
2. Linqvokulturoloji paradigmadan çıxış edərək obraz, anlayış, dəyər komponentlərini fərqləndirmək. [13, s.210]

İngilis atalar sözlərində qadın müsbət və planda təqdim edilir. Biz müsbət məzmunlu atalar sözlərindən bir qismini nümunə üçün seçdik. Onlar aşağıdakılardır:

A cheerful wife is the joy of life – Mehriban qadın ailənin sevinc mənbəyidir.

Choose a wife by your ear rather than by your eye – Həyat yoldaşını (qadınını) görməklə yox, eşitməklə seç.

Discreet women have neither eyes nor ears – Təmkinli (ağıllı) qadının nə gözü görər, nə də qulağı eşidər.

Atalar sözü və zərbi-məsəlləri dilçilik mövqeyindən tədqiq edənlər onlardakı leksik vahidlərin semantik bağlılığını öyrənmək, müəyyənləşdirmək üçün atalar sözlərindən alınan mənanı, nəticəni şərh etmək baxımından, leksik-semantik cəhətdən təsnifat aparmağın vacibliyini vurğulayırlar. Beləliklə, dilçilikdə

semantik sözün özünəməxsusluğu ilə səciyyələnən atalar sözü və zərbi-məsəllərin üç cür təsnif edilməsi münasib sayılır. Birinci təsnif bilavasitə müstəqim mənada qanunauyğunluğu ifadə edib, yalnız eyni obyektlərə köçürülür, əşya, hadisə, əlamət və keyfiyyət ifadə edir, ən çox hikmət, nəsihət, çağırış, təhrik, səciyyənin ziddinə ola bilən xoşagəlməz əməllərdən çəkəndirmə, həyati faktlara fəal müdaxilə səciyyəsi bildirir. [12, s.57] İngilis dilində məzmununda öyüd-nəsihət olan atalar sözləri geniş şəkildə işlənəməkdədir. Aşağıdakı misallara baxaq:

What is worth doing at all is worth doing well – Bir işi görmə, əgər görürsənsə, onu yaxşı gör (Bir işi pis görməkdənsə, görməsən ondan yaxşıdır).

Whatever you are be a man – Necə olsa da, adam öz insan sifətini qoruyub saxlamalıdır.

When one has not what he likes, one must like what one has – Əgər öz istədiyinə nail ola bilmirsənsə, əlində olanı bərk tutmalısən.

Where there is nothing to lose there is nothing fear – itirəcəyin nəyə yoxdursa, onda nədənsə qorxmağa dəyməz.

Nothing ventured, nothing gained – Risk etməsən heç nəyə nail ola bilməzsən.

When a friend asks, there is no tomorrow – Dostunun bugünkü xahişini sabaha saxlama.

Qeyd edilən öyüd-nəsihət məzmunu özünü başqa alt mənə qruplarında da göstərir. İngilis dilində atalar sözləri semantik cəhətdən rəngarəng xüsusiyyətlərə və mövzu qaynaqlarına sahibdirlər. Biz onların bəzilərinə diqqət yetirəcəyik. Hər bir xalqın adət və ənənəsində, tarixi-genetik yaddaşında ailə mövzuları xüsusi yer tutur. Məhz həmin mövzular atalar sözlərinin məzmununda da öz əksini tapmışdır. Ailə, uşaq və onun tərbiyəsi ilə bağlı atalar sözləri aşağıdakılardır:

A deaf husband and a blind wife are always a happy couple – Lal kişi ilə kor arvad ən xoşbəxt ailə hesab olunur.

Children are poor men`s riches – Uşaqlar kasıb valideynlərinin ən böyük var-dövlətidir.

Children are what the mothers are // Children are what they are made – Analar necədirsə, balaları da elədir. Uşaqlar valideynlərinin verdiyi tərbiyənin məhsuludur.

Children are what you make them – Sən hansı ağlın sahibisənsə uşağın da o ağılda olacaq // Ağacın meyvəsi gövdəsindən uzağa düşmür.

Children should be seen and not heard // Children should be seen but not heard – Uşağı eşitməkdənsə, görmək daha məsləhətdir.

Children when they are little make parents fools, when they are big they make them mad. or Children are certain cares, but uncertain comforts. or Small children – small worries (big children – big worries) – Körpəlik dövründə uşaqlar axmaqlarla yaxınlıq edirlər, böyüdükdə isə biz onların dəliliyinin şahidi oluruq. Kiçik yaşlarında uşaqların qayğıları da kiçik olur, böyüdükcə bu qayğılar daha da böyüyür // Uşaq körpə ikən valideyni yatmağa qoymur, böyüdükcə isə yaşamağa.

The child is a father of the man // The child is father to the man – Bugünkü körpə gələcəyin ailə başçısıdır.

Children and fools must not play with edged tools – Uşaqlar və ağıldan kəm olanlar daim kəsici alətlərdən uzaq olmalıdırlar.

Children and fools tell the truth – Uşaqlar və dəlilər daim həqiqəti deyirlər (Sözün doğrusunu uşaqdan soruş // Dəlidən doğru xəbər)

Atalar sözlərində mənfi və müsbət keyfiyyətlər öyüd-nəsihət məzmunu ilə bağlı olaraq ifadə edilir. Dostluğu, doğruluğu dürüstlüyü tərənnüm edən atalar sözlərinə nəzər salaq:

A clean hand wants no washing – Təmiz əli yumağa nə ehtiyac? (Düzgünlük hər zaman özünə yol tapır).

Atalar sözləri xalqın yaşam tərzi, ənənələri ilə bağlı olduğu üçün müxtəlif bayram adları və bayram motivli atalar sözləri də frazeologizmlərin xüsusi qatını təşkil edir. Müxtəlif bayramlarla əlaqəli atalar sözləri aşağıdakılardır.

Christmas comes but once a year (but when it comes it brings good cheer) – Milad günü ildə bir dəfə gəlir, ancaq daim özü ilə xoşbəxtlik gətirir.

Hələ ən qədim zamanlardan ibtidai insan ibtidai inanclara, mifoloji dünya görüşünə malik olmuşlar. Daha sonralar müxtəlif dinlərin yaranması, dini mətnlərin müqəddəsləşdirilməsi ilə əlaqədar olaraq dilin leksik qatında da bu məzmunu ifadə edən leksik vahidlər, eləcə də frazeologizmlər – atalar sözləri dilə daxil olmuş və sabitləşmişdir. Dinlə, kilsə ilə bağlı və bir sıra inancları əks etdirən atalar sözləri aşağıdakılardır:

The church is an anvil which has worn out many hammers – Kilsə elə bir zindandır ki, o bir çox çəkicləri sıradan çıxarır (Allahın evinin bir sirri var ki, o bütün zərbələrə sinə gərir.

Clergymen`s sons always turn out badly – Dindarın övladları dindən uzaq olur.

Ayrıca şeytan (devil) komponentli atalar sözlərinin hədsiz çox olması isə ilkin dini təsəvvürlərlə bağlı olmuş və ingilis dilində belə nümunələr də kifayət qədərdir:

The devil finds work for idle hands to do // If the devil find a man idle, he`ll set him on work – Şeytan boş-bikar adamlara da məşğuliyyət tapar.

The devil is good (or kind) to his own // The devil looks after his own or The takes care of his own – Şeytan şeytana yaxşı münasibət göstərar.

Tərkibində zoonimlər işlənən atalar sözlərinə aid də bir sıra nümunələr mövcuddur və onlar əsasən komik məzmun daşıyırlar:

A colt you may break, but an old horse you never can – Xam dayçanı öyrətmək daha asandır, nəinki qoca yabını.

To cook a hare before catching him – Öncə dovşanı tut (ovla), sonra onu kababa çəkərsən.

The cow knows not what her tail is worth until she has lost it – İnak quyruğunu itirməyincə, onun qədrini bilməz.

Crow will not pick out crow`s eyes – Qarğa qarğanın gözünü çıxarmaz

Dog does not eat dog – İt itin ətini yeməz.

Məzmununda acgözlük, xəsislik, şər, böhtan, xəyanət, qəddarlıq, qorxaqlıq kimi mənfi xüsusiyyətlər daşıyan atalar sözlərinə dair misallar bunlardır:

Covetousness is the hunger which comes from eating – Acgözlüklə evə qazanc gəlməz.

Covetousness is the hunger which comes from eating – Acgözlük aclıqdır, o da yeməklə birlikdə gəlir.

Covetousness is the punishment of the rich – Xəsislik varlılar üçün cəzanın bir formasıdır.

Cowards die many times before their deaths – Qorxaq adam gündə yüz dəfə ölür, igidsə ömründə bir dəfə.

Bu nümunələri daha da artırmaq olar. İngilis dilində atalar sözlərinin ifadə etdikləri məna qruplarının kiçik bir qisminə nəzər saldıqdan sonra bu dildə işlənən atalar sözlərinin komponentlərinin bir sıra leksik-semantik xüsusiyyətlərinə də nəzər yetirək.

İngilis dilində atalar sözlərinin tərkibindəki komponentlər omonimlik, sinonimlik, antonimlik, məcazilik xüsusiyyətlərinə malik ola bilirlər, ingilis dilinin materialları əsasında nümunələr formasında ayrılıqda diqqət yetirək.

Omonim sözlər dedikdə, formaca eyni, mənaca fəqli sözlər nəzərdə tutulur. İngilis dilində well sözü iki mənada – 1. yaxşı, 2. quyu işlənir və hər iki mənada atalar sözünün komponentləri kimi çıxış edə bilirlər. Nümunələrə baxaq, *When I did well, I heard it never; when I did ill, I heard it ever – Yaxşı iş gördüm, xoş sədasını eşitmədim, pis iş gördüm onu aləm bildi.* *Don't foul the well, you may need its waters – İçdiyini (yediyni) quyuya (qaba) tüpürmə, o (qab) sənə bir də lazım olar.*

Bildiyimiz kimi sinonimlik dedikdə mənaca eyni, formaca müxtəlif söz paralelləri nəzərdə tutulur. İngilis dilinə dair frazeoloji vahidlərin tərkibində sinonim söz cütlərinə rast gəlmək mümkündür: *It never rains, but it pours – Dərd gələndə xalvar ilə gələr, çıxanda misqal ilə.*

Atalar sözlərinin komponentləri leksik səviyyədə antonimlik, üslubi cəhətdən isə bədii təzad yaratmaq gücünə malikdir. Antonimlər əks, zidd mənaları ifadə edən sözlərdir. İngilis dilində atalar sözlərinin tərkibində antonimlik geniş şəkildə işlənir:

A bad custom is like good cake, better broken than kept – Pis vərdiş yaxşı piroqa bənzəyir və onu tərgitmək saxlamaqdan daha yaxşıdır.

Son olaraq bunu da vurğulamalıyıq ki, hər bir dildə atalar sözlərinin ümumi semantikasi, demək olar ki, başqa dillərdəki frazeoloji vahidlərin semantikasi ilə ekvivalentlik təşkil edir. Buna görə də, atalar sözlərinin əksəriyyəti semantikasi etibarilə hər bir dil üçün spesifik xarakter daşımır, əksinə ümumi səciyyəyə malikdir.

Frazeoloji vahidlərin semantikasi komponentlərin semantikasi ilə müəyyən bağlılığa malikdir. Lakin bu semantik bağlılıq üzdə deyil, daha dərinde gizlənmişdir. Bütövün hissələri, yəni komponentlər öz aralarında çox bağlılığa malikdir və bu, o dərəcədə möhkəmdir ki, hətta komponentlərin sabit mövqedə durmasına imkan yaradır. Komponentlərin sayının artması bütövün mənasına bəzən təsir göstərir, bəzən isə bu təsir olmur. Əslində idiomun ifadə etdiyi məna onun komponentlərinin sayından asılı deyildir. Lakin eyni vahidin genişləndirilməsi, ona yeni komponentin əlavə edilməsi mənanın əlavə çalarının yaranmasına səbəb olur.

Hər bir dilin özünəməxsus frazeologizmləri var. İngilis dilinin də frazeologiya dünyası çox böyük və müxtəlifdir. İngilis dilinin tarixi inkişafı nəticəsində əmələ gəlmiş bu mürəkkəb frazeoloji sistem o dərəcədə zəngindir ki, danışıq prosesində, frazeologizmlərin vasitəsi ilə bu və ya digər fikri aydın şəkildə başqasına çatdırmaq mümkündür. Bu dilin frazeologizmləri minillik tarixə malikdir. Onlar müxtəlif ictimai tarixi şəraitdə və çox müxtəlif səbəblər əsasında əmələ gəlmişdir.

İngilis dilinin frazeologizmlərinin əmələgəlmə mənbəyi, əsasən, xalq danışıq dili, yazılı ədəbiyyat və folklor olmuşdur.

Hər hansı bir dilin mürəkkəb formada öyrənilməsi, o cümlədən ingilis dilinin öyrənilməsi onun frazeologizmlərini bilmədən mümkün deyildir. İngilis dilini öyrənən şəxslər üçün onun frazeologiya sahəsi böyük çətinlik törədir. Onlar əsasən bu dilin frazeologizmlərinin tərcüməsi zamanı böyük çətinliklərlə üzləşirlər. Frazeologizmlər əksər hallarda başqa bir dildə olduğu kimi tərcümə etmək olmur və çox zaman mənasız, gülünc alınır.

Frazeologiyaya, adətən, dildə məna cəhətdən parçalanmayan, lakin işlək sitat materialı kimi möhkəmlənən atalar sözləri, məsəllər, yazıçıların «qanadlı sözlər» şəklinə düşmüş ifadələri və bunun kimiləri daxildir. Onlar müəyyən bütövlük təşkil edən söz birləşmələridir.

Frazeologizmlər danışan tərəfindən hazırlanmır. Onlar dildə hazır şəkildə mövcuddur. Hamı onlardan hazır şəkildə dil vahidi kimi istifadə edir.

Dilin üslubi kateqoriyaları içərisində maraqlı, zəngin struktur-semantik münasibətlərə malik olan sahə frazeologiyadır. Frazeoloji ifadələr dilçilikdə müxtəlif terminlərlə adlansa da, bu sabit söz birləşmələrinin dilimizin «mədəni özlündə» mühüm yer tutması şübhəsidir. Belə etalonların milli-mədəni spesifikasiyasını üzə çıxarmaq və ingilis dilinin incəliklərini tələbələrin daha dərinədən öyrənilməsi məqsədilə Azərbaycan dilində obyektiv müqayisələrlə qarşılıqlı təhlil edilir. Bunun üçün bir sıra qaynaqlardan, o cümlədən frazeoloji lüğətlərdən yararlanırıq. Bu məqsədlə ingilis və Azərbaycan dillərində bir neçə semantik qrup ayırırıq:

1. Predmetlər arasında münasibətləri ifadə edən müqayisələr. Hər iki bu qrup müqayisələri adətən bu cür fərqləndirmək olar:

a) əlamətin mənasını birbaşa verən müqayisələr: Suyun iki damcısı kimi oxşardır (və ya; iki yarı alma kimi) - as like as two reas;

b) deyilən əlamətin əks mənasını verən müqayisələr; arabaya birinci təkər kimi lazımdır (lazım deyil).

2. İnsanların xarakter, xasiyyət əlamətlərini və onların əqli qabiliyyətini ifadə edən müqayisələr maraqlıdır ki, hər iki dildə bu qrupa daxil olan müqayisələr üçün depotat adətən heyvan adları ilə səciyyəvidir. Bəzən eyni bir keyfiyyət ingilis

dilində bir, azərbaycan dilində isə başqa bir heyvana şamil edilir. Məsələn: Eşşək kimi qanmazdır – As silli as a goose.

3. İnsanın fiziki xarakteristikasını bildirən müqayisələr. Bu semantik qrupun müqayisələri arasında yalnız birinin, ingilis və azərbaycan dillərinin daşıyıcıları üçün assosiativ ümumilik nəzərə çarpır. As dimb as ma fish – Balıq kimi laldır. Qalan hallarda eyni əlamət müxtəlif predmetlərə şamil edilir.

4. Predmetlərin fiziki xarakteristikasını əks etdirən müqayisələr. Məsələn: Buz kimi soyuqdur - As cold as ice. Bir çox müqayisələr azərbaycan və ingilis dillərində müxtəlif koordinatlara malikdir; daş kimi möhkəmdir – as hard as nail (a bone, a stone, iron, the nether millstone). Qeyd edək ki, ingilis dilində bu semantik qruplar çoxluq təşkil edir.

5. Rəng, çalar, işıq intensivliyini bildirən müqayisələr, Palçıq kimi (kömür, qır, qarğa, gecə) qaradır - as bleak a crow (a raven, a raven's, wring, cool, ink, a sloe, yet, soot)

“Qar” hər iki mədəniyyət daşıyıcıları üçün eyni keyfiyyəti – “ağ” rəngi bildirir: qar kimi ağdır - as white as show.

Azərbaycan dilində “qar” denotatı ilkin reaksiya kimi özlüyündə artıq “ağ” tələb edir. Ancaq dilimizdə başqa müqayisələr də mümkündür.: kağız (süfrə, qatıq) kimi ağdır və s.

6. İnsanların əhvalının, ovqatının səciyyələndirən müqayisələr. İngilis dilində bu müqayisələr qrupu kifayət qədər zəngindir. Məsələn: as cheerful as lark; as mad as ax March hare; as cross as a bear; as quilt as a monse; as melancholy as a cat.

Azərbaycan və ingilis dillərinə komparativ frazeoloji vahidlərin təhlili dil daşıyıcılarda müqayisə etalonlarında fərqləri və oxşarları üzə çıxarır. Bu fərqlər iki mədəniyyətin bənzərliyi ilə əlaqədardır. Azərbaycan və ingilis dillərində frazeoloji vahidlərin müqayisəli öyrənilməsi müəyyən sistemlərin, dil daşıyıcılarının təsəvvür imkanlarını açıqlayır.

Məlumdur ki, dilin lüğət tərkibi ayrı-ayrı sözlərdən və söz birləşmələrindən ibarətdir. Dildə mövcud olan bəzi söz birləşmələri leksik vahidlər kimi çıxış edir

və tədqiqatçıların daim diqqətini cəlb edir. Leksik vahidlər adı altında frazalar, sabit birləşmələri və frazeologizmlər başa düşülür.

Bir sıra sözlər başqa sözlərə nisbətən bir-biri ilə daha sıx bağlılığa meyl edir. Dildə sabitləşən bu birləşmə “frazeoloji ifadə” adlanır.

Frazoloji ifadələrin ümumi mənası onun tərkibinə daxil olan sözlərin mənası ilə bağlıdır. Məsələn, *“Live and learn” beşikdən qəbrə qədər öyrən.*

Frazoloji vahidin xarakterik xüsusiyyəti onunla müəyyən olunur ki, frazeoloji vahidin ayrı-ayrı komponentlərinin mənası ilə sabit ifadənin mənası arasında qeyri-qanuni əlaqə hökm sürür. Frazoloji vahidin və onun tərkib hissələrinin mənasındakı bu qanunsuzluqdan məlum olur ki, sabit birləşmələrdə komponentlər arasındakı semantik bağlılıq mövcuddur. Bu fikrə istinad olunarsa, mürəkkəb quruluşa malik kompakt mənəli birləşmələrin tədqiqinin zəruriliyi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Məhz buna də frazeologizmlərlə bağlı külli miqdarda tədqiqatların olmasına baxmayaraq, bu sahədə tədqiqat işlərinin davam etdirilməsinə ehtiyac duyulur.

Qeyd etmək olar ki, frazeoloji derivasiyaların bütün növlərinə xas olan xüsusiyyət bundan ibarətdir: “Frazoloji vahidin əmələ gəlməsi müəyyən proseslərlə bağlıdır ki, bu da dildə mövcud olan bəzi nümunələr əsasında baş verir”.

İngilis dilinin frazeologizmləri müxtəlif ictimai-tarixi şəraitdə və çox müxtəlif səbəblər əsasında əmələ gəlmişdir. Bu dilin frazeologizmlərinin əsas mənbələri Bibliya, bədii ədəbiyyat, mifik rəvayətlər və əfsanələrdir. İngilis dilinin frazeologizmlərlə zənginləşməsində Bibliyanın böyük rolu var. Qədim dövrlərdən indiyədək Bibliya insanlar tərəfindən ən çox oxunan kitab olmuşdur. Buna görə də, ingilis dilindəki frazeologizmlərin əksəriyyəti Bibliyadan götürülmüşdür. İngilis dili Bibliyadan götürülmüş frazeologizmlərlə bibliozmlər adlandırılır. İngilis dilindəki geniş yayılmış bibliozmlər aşağıdakılardır:

To be of one mind – bir fikirdə qalmaq; to answer a fool according to his folly – bir kəslə layiq olduğu kimi davranmaq; at the eleventh hour – son məqamda; in the twinkling of an eye – bir göz qırpmında; a wolf in sheep's

clothing – qoyun dərisi geymiş canavar; to possess one's soul in patience – səbrini yığmaq; forbidden fruit - haram; a drop in the bucket — dənizdə bir damla; daily bread – gündəlik ruzi; the promised land – həsrəti çəkilən yer; a labour of love – təmənnəsiz, şəxsi mənfəət güdməyən; a little bird (whispered to) me – yerin də qulağı var.

Frazeologizmlərin bəziləri dualardan götürülmüşdür. Məsələn: *for better, for worse - yaxşı və pis gündə, hər nə olursa olsun; from the bottom of the heart – səmimi qəlbdən, ürəkdən: lay violent on one self – özünə qəsd etmək; the world, the flesh and the devil – yanlış həvəs: like a giant refreshed – yeni qüvvə ilə, yeni hisslə.*

Bəzi bibliozmlər zaman keçdikcə formaca qismən dəyişdirilmiş və ingilis dilinin lüğət tərkibinə müasir formada daxil olmuşdur.

The gall and the wormwood - nifrət oyadan bir şey, mənfur frazeologizmin komponentləri “the” artıqlı görürülərək onun forması qismən dəyişdirilmişdir. Bu frazeologizmin müasir forması belədir: “wormwood and gall”.

A man soweth, that shall he reap nə əkərsək, onu da biçərsən frazeologizmində “to sow” fəlinin arxaik forması atılmışdır. Bu frazeologizmin müasir forması isə belədir: *Whatever a man sows, that shall he reap.*

Hope against hope - möcüzəyə ümid etmək, möcüzələrə inanmaq frazeologizmi “*who against hope believed in hope*” frazeologizminin müasir formasıdır.

Müasir dövrdə elə bir dil yoxdur ki, onun lüğət tərkibi yalnız öz frazeoloji birləşmələrindən ibarət olsun. Müasir inkişaf əlaqədar olaraq xalqlar bir-biri ilə elmi, mədəni, siyasi, iqtisadi cəhətdən sıx əlaqədədir. Bu dillərin yaxınlaşması, birinin digərinə frazeoloji birləşmə vermək üçün zəmin yaradır. Bir dildən başqa bir dilə keçən, müxtəlif xalqların bir-biri ilə sıx əlaqəsi, əmək fəaliyyəti, elm və incəsənətin inkişafı nəticəsində əmələ gələn frazeologizmlər beynəlxalq frazeologizmlər adlanır.

İngilis dili frazeologizmlərin əksəriyyəti Qədim Roma və Yunan ədəbiyyatlarından götürülmüşdür. Bu frazeologizmlər aşağıdakılardır:

The golden age - *qızıl əsr*. Bu frazeologizm yunan yazıçısı Qesiodun poemasından götürülmüşdür. Bu poemada Saturn əsri təsvir olunmuşdur ki, bu əsrdə insanlar qayğısız, rahat, müharibəsiz həyat keçirmişlər.

A labor of Hercules - *Hen des əməyi* (həddindən artıq çətin iş); *Achilles heel* - *axilles dabanı* (yeganə ən zəif yeri: Augean stables -avgi tövlələri (bərbad, çirkin, baxımsız bir yer).

Yunan tarixindən, Ezop və digər əfsanələrdən götürülmüş frazeologizmlər: *to blow hot and cold* — *ikili mövqe tutmaq*; *the lion's share* - *ən yaxşı hissə, ən çox hissə*; *the last straw* - *səbr kasası dolmaq*; *take the wolf by ears* - *özünü riskə atmaq*.

İngilis dilinin frazeologizmləri sırasına fransız, ispan, italyan, alman, ərəb, çin dillərindən alınmış frazeologizmlər də daxildir.

İngilis dilindəki bəzi frazeologizmlər latın dilindən fransız dilinə, fransız dilindən də ingilis dilinə keçən frazeologizmlərdir. Məsələn: *Homer sometimes nods* – *hər kəs səhv edə bilər, səhvsiz insan yoxdur*; *at the creak calends* - *heç vaxt*; *to pass under the yoke* — *məğubiyyətlə barışmaq*; *a word is enough to the wise* - *arifə bir işarə*.

Beləliklə, digər dillərdə olduğu kimi, ingilis dilinin də frazeologiya dünyası çox böyük və müxtəlifdir. Bu dilin frazeologizmlərlə zənginləşməsində Bibliyanın, roma, yunan əfsanələrinin, bədii ədəbiyyatın və başqa dillərin rolu olmuşdur. Qədim dövrlərdən indiyədək Bibliya insanlar tərəfindən ən çox oxunan kitab olduğu üçün ingilis dilindəki frazeologizmlərin əksəriyyəti Bibliyadan götürülmüşdür. Bibliyadan götürülmüş frazeologizmlər bibliozmlər adlandırılır. Bildiyimiz kimi, ingilis dilinin lüğət tərkibi bibliozmlərlə yanaşı şekspirizmlər və ingilis ədəbiyyatından götürülmüş frazeologizmlərlə zəngindir. Bu dildəki frazeologizmlərin müəyyən bir qismi İngiltərəyə ABŞ-dan gətirilmişdir. Amerika mənşəli bu frazeologizmlərin əksəriyyəti amerika bədii ədəbiyyatından alınmış frazeologizmlərdir. Alınma frazeologizmlərin bir qismi nisbətən dəyişdirilərək müasir formada ingilis dilinin lüğət tərkibinə daxil edilmişdir. Bütün bu frazeologizmlər ingilis dilinin zənginləşməsinə xidmət edir.

1.2. Atalar sözlərinin quruluşu

Frazeoloji vahidlərin struktur baxımdan öyrənilməsi İ.A. Boduen de Kurtenenin adı ilə bağlıdır. Elmi fəaliyyətinin başlanğıcında Boduen de Kurtene alman dilində mühüm nəzəri məqalə yazmış və dilə sistem kimi baxaraq sintaktik cəhətdən üzvlənməyən ifadələri qiymətləndirmişdir. Avtomatik təkrar prosesində dil yaradılmasının olmadığı hallarda hətta bütöv cümlələr sintaktik cəhətdən bölünməzlik səviyyəsini qazana bilir. Onlar atalar sözləri, məsəllər, əzbərlənmiş şeirlərdir [31, s.52-53]. Qeyd üçün deyək ki, müəllif tədqiqatında “frazeologiya” terminindən istifadə etməmişdir.

Atalar sözləri öz forma və quruluşlarını nadir halda dəyişsələr də, məzmun və mənalarını dəyişmirlər. Bununla belə atalar sözləri uzunmüddətli mövcud olma xüsusiyyətlərinə malik olurlar. Frazeoloji vahid olan atalar sözləri ilə söz arasında ümumi əlamətlər mövcuddur. Frazeoloji vahidin, atalar sözünün əsas əlaməti onun söz kimi mənə tamlığındadır. Yəni bu dil vahidlərinin mənası onun ayrı-ayrı komponentlərinin mənası ilə bağlı deyildir. Leksik tərkib və leksik quruluşuna görə sabit olan frazeoloji vahidlər dildə hazır şəkildə mövcud olurlar. Bu xüsusiyyətinə görə frazeoloji vahidlər nitq hissələri üzrə təsnif edilir və onları sözə yaxınlaşdıran da frazeoloji vahidlərin mənə cəhəti və qrammatik kateqoriya kimi funksiya daşmasıdır. Bu da söz və frazeoloji vahidin leksik mənə və qrammatik kateqoriya kimi ümumi əlamətə malik olmasını göstərir. Qeyd edilən iki xüsusiyyət frazeoloji vahidin məzmununu təşkil edir.

Frazeoloji vahidin daxili forması onun müxtəlif komponentlərin birləşməsindən törəyən ilkin mənası olmaqla yanaşı, həm də buraya frazeoloji vahidin struktur tipi (söz birləşməsi və ya cümlə şəklində olması), leksik-qrammatik tərkibi, komponentlərin sıralanma ardıcılığı, formadəyişmə, vahidin variantlığı daxildir.

Atalar sözlərinin əsas xüsusiyyətlərindən biridə söz sırasıdır. Atalar sözlərində söz sırasını dəyişmək və ya bir sözü başqasıyla əvəz edib yerindən

oynatmaq mümkündür. Lakin bu atalar sözünün sintaksisini pozub ifadənin təsir gücünü azalda bilər.

Aşağıdakı nümunədə bunun aydın izahını görə bilərik:

1. He who laughs last thinks slowest – Axırıncı gülən, zəif düşüncüdür Bu ifadədə istifadə olunan “slow” sözü həm də asta,yavaş,ləng mənalarında tərcümə olunur. Biz buradakı “thinks slowest – zəif düşüncüdür ” birləşməsindəki “zəif” sözünü uyğun olaraq asta, yavaş və ya ləng sözləriylə əvəz edə bilərik. Lakin bu zaman atalar sözünün tərcüməsi öz mənasını ifadə etsədə qismən təsir gücünü itirəcəkdir.

2. “He who laughs last thinks slowest” – ifadəsində “laughs” sözüylə “thinks” sözlərinin yerini dəyişmək qrammatik cəhətdən mümkündür, bu zaman heç bir qayda pozuntusu yaşanmır. Lakin ifadənin məna çalarlığı, ifadə etdiyi ilkin məna dəyişikliyə məruz qalır. Bu sözlərin yeri dəyişildikdə yəni cümlə “He who thinks last laughs slowest” formasına düşdükdə. Artıq ifadə “Axırıncı gülən, zəif düşüncüdür” kimi deyil “Axırıncı düşüncən, zəif güləndir” mənasını verəcək.

Həm ingilis, həm də Azərbaycan dili öz lüğət tərkibinə daxil olan atalar sözlərinin ifadəliliyi, məna çalarlığı atalar sözlərindəki xalq müdrikliyi, xalq hikməti onların birbaşa folklorla, yəni şifahi xalq ədəbiyyatı ilə bağlılığından irəli gəlir. Folklor janrının ən yığcam növü olan atalar sözləri qədim zamanlardan hikmətli, müdrik ifadələr kimi xalqın dilində yaşayıb, qəliblənmiş hal almışlar. Xalq hər bir hadisəyə, vəziyyətə uyğun dərin mənalı kəlamlar yaratmışlar. Ümumiyyətlə, folklorun digər janrları ilə müqayisədə təcrübənin barı sayılan, xalq zəkasını özündə əks etdirən hikmət dolu atalar sözü və məsəllər məhz yığcamlığı, qısa forması, lakin geniş məzmunu, dərin mənası, yüksək bədiiyyəti, güclü təsiri, həyatiliyi, ibrətamizliyi ilə adamı heyran edir. Xalqların hikmət xəzinəsi sayılan atalar sözləri ingilis və Azərbaycan xalqlarının folkloruna sirayət etmiş, orada da eyni, olduğu kimi qalmış, ya da variantlarla zənginləşmişdir [3].

Aşağıdakı atalar sözlərini misal göstərmək olar: *Açgözün qarını doyar, gözü doymaz.*- *One's eyes is bigger than one's belly.* Əgər güzəranın yaxşı keçirsə, demək, həyat yaxşıdır- *Life is not bad when you have bread* Qozbeli qəbir

düzəldər- Leopard will never change his spots Nə tökərsən aşına, o çıxar qaşığına –
As you make your bed so you must lie in it.

Longman Language Activator Dictionary (2003) – də atalar sözləri haqqında belə qeyd edilir ki, Atalar sözləri ” insan həyatı ilə bağlı məsləhət, nəsihət verən və ya müdrik bir şey söyləyən, xüsusən daha geniş mənə ifadə edən sözlərdən istifadə edən məşhur kəlamlardır”.

Frazeoloji vahidlərin komponentlərinin sayı əsasən onların növü ilə müəyyənləşir. Məsələn, frazeoloji qovuşmaların (idiomların) komponentlərinin sayı bir qayda olaraq iki və ya üç leksemdən ibarət olur. Semantik cəhətdən bütövlüj onları eksplisitlikdən, komponentlərin sayının bu cür azlığı isə implisitlikdən məhrum edir – idiomlar yalnız olduğu şəkildə aktuallaşa bilər [6, s.21].

H.Həsənov yazır: “Frazeologizmlərin leksik tərkibi ən azı iki müstəqil sözdən ibarət olur. Frazeologizmlərə iki və daha artıq sözün birləşməsindən əmələ gələn hər hansı birləşmə yox, mənaca bütöv, sabit leksik tərkibli və sintaktik strukturlu ifadələr uyğundur. Birləşmənin sabitliyi və ya onu təşkil edən sözlərin bir məfhumu ifadə etməsi sözlərin leksik mənələrindən, onların məcazlaşma və obrazlılıq dərəcəsindən asılıdır [9, s.214]

Azərbaycan dilinin frazeoloji sistemini ingilis dilinin idiomatikası ilə müqayisəli şəkildə araşdırılmış tədqiqatçılardan S.A.Mənsimzadə də frazeoloji vahidlərin strukturu, daha doğrusu, strukturu təşkil edən komponentlərin mübahisəliliyi məqamından çıxış edərək yazır: “Bəzi müəlliflər (H.Bayramov, H.Həsənov, T.Əkbərova) frazeoloji vahidlərin strukturunun həm birləşmə, həm də cümlə səviyyəsində olduğunu iddia edirlər, bəzi müəlliflər isə (M.Mirzəliyeva, H.Baxşiyev, Q.Mahmudova, G.İsayeva) frazeoloji vahidlərin strukturunu həm söz, həm də birləşmə səviyyəsində görürlər. İngilis dilində söz səviyyəli frazeoloji vahidin olub-olmaması ilə bağlı bir çox mənbəni (İ.V.Arnold, N.M.Şanski, B.C.Tomas) araşdırdıq və bu tipli frazeoloji vahid modelinə rast gəlmədik. A.V.Kuninin tərtib etdiyi frazeoloji lüğətdə (təxminən 20000 frazeoloji vahid) söz səviyyəli frazeoloji vahid mövcud deyildir [5, s.16].

Tədqiqatlardan da aydın olur ki, frazeoloji vahidlərin iki və daha çox komponentli olması fikri üstünlük təşkil edir. Biz də ingilis dilinin frazeoloji qatına əsasən, frazeoloji vahidlərin quruluş etibarilə ən az iki komponentli olması fikrini məqbul sayırıq.

Nitqdə sitat kimi istifadə olunan aforizmlər, ifadələr dilin frazeoloji fonduna daxil olmur, bu, onların məzmununun tərkib hissələri olan sözlərin mənasından irəli gəlir. Lakin bəzi ifadələr məcazi-ümumləşdirilmiş mənə kəsb edir, onların tərkib hissələri olan sözlərin mənasından dərk olunması çətin olur. Bu zaman aforizmlər frazeoloji vahidə çevrilir, baxmayaraq ki, onların ədəbi mənbə ilə əlaqələri hələ itirilməyib. Atalar sözləri və zərbi-məsəllər nitqdə hər hansı bir vəziyyətə uyğun olaraq müxtəlif nəsihətlər şəklində istifadə olunur. Onlar nitqdə istifadə olunma xüsusiyyətinə görə aforizmlərə yaxındır. Semantik cəhətdən onların ümumi məzmunu yenidən mənalandırma ilə müşayiət olunmur. Onların əksəriyyəti ümumiləşdirilmiş – məcazi mənə ilə fərqlənir, bu da onların mənasının dərk olunmasına maneə yaratmır. Lakin bir sıra atalar sözləri və zərbi-məsəllər var ki, onlar yarandıqları vəziyyətlə əlaqəni itiriblər. Belə atalar sözləri və zərbi-məsəllər təbii ki, frazeoloji vahidlərə aiddir. Ümumiyyətlə, aforizmlər, atalar sözləri, tarixi hadisələrlə, antik tarixlə və mifologiya ilə bağlı ifadələr, dini mətnlərdən olan ifadələr və s. frazeoloji vahidlər haqqında yalnız hər hansı bir frazeoloji vahidin yaranması mənbəyi kimi etimoloji aspektdə danışmaq olar. Frazeoloji vahid olaraq onlar, əsasən, öz janr xüsusiyyətini itirir [10, s.25-26].

Atalar sözləri dilçilikdə frazeologizmlərin bir növü, frazeoloji vahid kimi tədqiq olunur. Lakin atalar sözləri cümlə strukturuna malik frazeoloji vahidlərdir. Əgər frazeoloji birləşmələr leksik vahid kimi cümlə daxilində işlənir və sintaktik cəhətdən cümlə üzvü kimi çıxış edirlərsə, atalar sözləri elə cümlənin özüdür, sintaktik vahiddirlər. Aşağıdakı nümunələrə nəzər salaq:

Between friends all is common – Dost dostə tən gərək, tən olmasa gen gərək.

Fill up – tamamilə doymaq. She filled up after lunch.

Birinci nümunədə qeyd etdiyimiz ifadə atalar sözüdür və bir mülahizəni ifadə edir. Struktur baxımdan predikativ xarakterlidir və struktruna görə demək

olar ki, cümlədən fərqlənir, bitmiş fikir ifadə edir. İkinci ifadə isə frazeoloji birləşmədir və müəyyən bir anlayışı ifadə edir, cümlə daxilində işlənərək müəyyən cümlə üzvü kimi çıxış edir.

Frazeoloji vahidlər nitq hissələri sisteminə daxildir və müstəqil söz birləşmələri kimi onlar da tabelsiz və tabelilik əlamətlərinə malik olur. Frazeologizmin komponentlərinin müəyyən qaydada düzülüşü frazeoloji tərkiblərin strukturunu təşkil edir. Nitqdə frazeologizmi dərk etmək onun strukturunda fərqləndirici semantik və leksik-qrammatik əlamətlərlə mümkün olur. Bəzi frazeologizmləri təkcə leksik komponentlərinə görə müəyyən etmək olur. Bəzi eyni tərkibli frazeologizmləri və sərbəst söz birləşmələrini fərqləndirmək üçün isə bütöv əlamətlər kompleksinə müraciət etmək lazım gəlir: bütövün məzmun xarakterinin onun hissələrinə münasibəti, leksik komponentlərin keyfiyyəti və komponentlər arasındakı münasibətlər, habelə frazeologizmin nitq zəncirində mövcudluğu üsulu. [5, s.121]

Frazeoloji tərkiblər fonunda atalar sözlərinin sintaktik quruluşunu tədqiq etdikdə aydın olur ki, bu cür ifadələrin struktur xüsusiyyətləri onların leksik komponentlərinin spesifikasiyası ilə müəyyənləşir. Məhz buna görə də, frazeologizmləri, eləcə də, atalar sözlərini təşkil edən komponentlərin leksik-semantik və qrammatik xüsusiyyətlərini dilin leksik sisteminin üzvləri olan söz və ifadələrlə qarşılaşdırıldığı təqdirdə onların mahiyyətinə varmaq olar.

V.N.Teliya strukturlarını və xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla frazeologizmlərin aşağıdakı tiplərini göstərmişdir:

1. Qlobal-idiomatik frazeologizmlər (idiomlar);
2. İdiomatik komponenti olan frazeologizmlər;
3. Leksik nişanlanmış komponenti olan frazeologizmlər;
4. Norma ilə şərtlənən məhdud birləşməli komponent, o cümlədən, feili perifrazlara malik tərkiblər;
5. Ənənəvi yenidən yaranmış nitq əsərləri [17, s.5].

N.M.Amasova isə ingilis dilinin frazeologiyası əsasında frazeoloji vahidləri strukturuna görə aşağıdakı kimi təsnif edir:

1. Frazeoloji söz birləşmələri (tərkiblər);
2. Tabesiz frazeologizmlər;
3. “Birzirvəli” frazeologizmlər;
4. Feili-postpozitiv frazeologizmlər;
5. Predikativ quruluşlu (strukturlu) frazeoloji vahidlər;
6. Komparativ frazeoloji vahidlər [28, s.121-147].

Frazeoloji söz birləşmələri elə dil vahidləridir ki, onu təşkil edən komponentlər öz aralarında tabelilik əlaqəsi ilə bağlı olan sərbəst söz birləşmələri quruluşunda çıxış edir. Ə.Ə.Rəcəbli yazır ki, bu münasibətdə kontekstin sərbəst və sabit vahidləri arasındakı fərq yalnız ondadır ki, əgər genişlənmiş sərbəst söz birləşməsi anlayışı hələ nəzəri əsaslanmaya möhtacdırsa, ikidən çox üzvü olan idiomlar mürəkkəb, üzvlənməyən semantikaya malik vahid söz birləşməsidir” [11, s.138]. Dünya dillərinin əksəriyyətində, eləcə də, ingilis dilində frazeoloji vahidlər söz birləşmələri ilə struktur baxımdan müvafiq gəlir.

Tabesiz frazeologizmlər isə frazeoloji söz birləşmələrindən fərqli olaraq sintaktik münasibətdə söz birləşməsi deyillər, lakin vahid semantika ifadə edirlər. Onlar iki, üç və daha çox komponentli olurlar. Bu cür frazeologizmlər morfoloji cəhətdən eynitipli sözlərin bağlayıcılar vasitəsilə sərbəst birləşməsindən yararır və həmcins üzvlü cümlələr cərgəsi yaradır. Belə olduqda təbii olaraq, tabesiz frazeologizmi təşkil edən komponentlərin hər biri bərabər hüquqlu olur və bir-biri ilə münasibətdə heç biri qrammatik üstünlük təşkil etmir. Tabesiz frazeologizmlərin komponentləri konkret sıraya, düzülüşə malikdir və onların yerini dəyişmək olmaz. Əks halda frazeologizmin səs cildi ilə yanaşı, semantik mənası da dəyişir, tabesiz frazeologizmi təşkil edən komponentlər bu halda ayrılıqda leksik məna ifadə etməyə başlayırlar. Ə.Ə.Rəcəbli bu münasibəti nümunələr əsasında belə ifadə edir: “İngilis dilindən gətirilən to pick and choose “şıltaqlıq etmək” – to choose and pick “seçmək və ayırmaq”, “seçmək və dərmək”; beer and skittles “bayram əyləncəsi” – skittles and beer “keqli və pivə”. Hətta belə yerdəyişməsi frazeologizmin ümumi mənasına təsir etmədikdə belə ənənəvi formanı pozur və buna görə də dil səhvi hesab edilir” [11, s.139].

İngilis dilində tabesizlik əlaqəsi ilə bağlanan frazeologizmlərdə bəzən təkrarlardan da istifadə olunur ki, bu cür sintaktik təkrarlar, əsasən, ekspressivlik, üslubi vasitə rolu oynayır: *again and again (təkrar-təkrar)*, *neck and neck (çiyin-çiyinə)*, *miles and miles (ucu-bucağı görünməyən)* və s.

İngilis dilində təkrarlar yolu ilə yaranan frazeoloji birləşmələrdə müəyyən məcazlaşmış mənənin gücləndirilməsi hadisəsi baş verir: *half and half (yarıbayarı)*, *two and two (cüt-cüt)*, *twenty and twenty (çoxlu)*. N.N.Amosova bu tip tabesizlik frazeologizmlərini idiomlar sinfinə aid edir [28, s.127].

Müasir ingilis dilində frazeoloji vahidlərin iki struktur-semantik tipi fərqləndirilir. Bunlardan ilki, düzəltmə sözlər kimi, bir tammənəli ünsrə malikdir və şərti olaraq bir zirvəli adlandırılır. İkincisi isə, mürəkkəb sözlər kimi, iki və daha artıq tammənəli komponentə malikdir, onlar ikizirvəli və çoxzirvəli (məsələn, *one-hundred-horse-power engine* – yüz at gücündə maşın) adlanır. Dilə A.İ.Smirnitski tərəfindən gətirilmiş bir zirvəli və çox zirvəli frazeologizmlər termini və ideyası [29, s.212-223] N.N.Amosova tərəfindən inkişaf etdirilmişdir [28, s.125-131].

Əsas nitq hissəsi ilə köməkçi nitq hissəsinin birləşməsindən yaranan frazeologizmlər birzirvəli frazeologizmlər adlanır. İngilis dilində köməkçi nitq hissəsi funksiyasında sözünü, bağlayıcı, artikl çıxış edə bilər. N.Amosova ingilis dilində artiklın iştirakı ilə yaranan frazeologizmlərə aşağıdakıları misal göstərir: *the man in the street, to spill the beans, to take time by the forelock, to make a purse out snow`s ear, to call a spade a spade* [28, s.125].

Dilçilikdə bir zirvəli frazeologizmlərin növü kimi feili-postpozitiv frazeologizmlər fərqləndirilir. Başqa adla feili-adverbial frazeoloji vahidlər adlanır. Feili adverbial frazeoloji vahidlər dedikdə feillərin zərfin məlum kateqoriyaları – önlük zərfləri adlanan tipi ilə idiomatik birləşmələr başa düşülür: *ring up (zəng vurmaq)*, *pull up (dayanmaq)* və s. Postpozitivlərin üç mənasını göstərmək mümkündür: istiqamətləndirici, şəkilləndirici, qüvvətləndirici.

İstiqamətləndirici, dəqiqləşdirici postpozitivlər əsasən yerdəyişmə və hərəkətlə bağlı feillərə aid olur: *to wander about, to go away, to come back, to turn away, to swing one`s arms.*

Postpozitivlər vasitəsilə feillərin şəkildəyişmələri isə hal və hərəkətin hüdudunun dəqiqləşdirilməsi ilə əlaqədar baş verir: *to stand, to stand up, to sit, to sit down, to speak, to speak out.*

Postpozitivlər vasitəsilə feillərin qüvvətlənməsi feilin təsir dairəsini yaxud bu təsirin yoxluğunu nəzərə çatdırır: *to lay down, to hush up, to end up, to fix up və s.*

Feillərin postpozitivlərlə birləşməsi dəyişən birləşmələr hesab olunur. Bu zaman onlar kəmiyyət hesablanmasına uyuşmayan bir sıra variasiyaya yol verirlər. Feilin və postpozitivin mənaları hər ikisinin konkret kombinasiyasından və nitq situasiyasından aydınlaşır. Eyni zamanda onların belə birləşməsi söyləmin tapşırığı ilə formalaşır. Bu cür birləşmələrin variantlaşması məlum məhdudluğa malikdir. Bir məhdudluq postpozitivin öz tərkibindən irəli gəlir. Tədqiqatçılar, ümumiyyətlə, onların bu sıralanmasında həmrəydilər: *about, along, across, away, back, by, down, forth, in, off, on, out, over, round, through, up.* Digər məhdudiyyət isə postpozitivlərlə əlaqəyə girmək qabiliyyətinə malik olan feillərin tərkibindən irəli gəlir.

İngilis dilində predikativ frazeoloji birləşmələrin də yerini və rolunu qeyd etmək lazımdır. Predikativ strukturlu frazeoloji vahidlər dildə frazeoloji vahidlərin tələblərinə cavab verən, bununla yanaşı, mübtəda xəbər quruluşu olan sabit birləşmələrdir. Onların iki növü fərqləndirilir: Qismən predikatli frazeologizmlər və tam predikatli frazeologizmlər.

Qismən predikatlı birləşmələrdə cümlənin vahidindən asılı olan predikativ vahidlər olur (*ships that pass in the night*). Frazeoloji vahidlərin bir növü olan idiomatik birləşmələr qismən predikatlı strukturlar hesab olunur. Asılı predikativ strukturlar kimi idiomlar frazeoloji vahidlərin struktur tiplərindən biri funksiyasında çıxış edərək nitq prosesi üçün hazır material kimi istifadə olunur.

Tam predikativli frazeoloji birləşmələrdə predikativlik qabarıq formada nəzərə çarpır. Bu cür birləşmələr tabelilik bağlayıcıları ilə əmələ gələn zərflik budaq cümlələri şəklində təzahür edir.

Tədqiqatlarda atalar sözü və zərb-məsəllər də mübtəda-xəbər quruluşlu frazeologizmlərə aid edilir. Lakin N.N.Amasova isə atalar sözü və məsəlləri frazeologizm hesab etmir. O, yazır: “Predikativ strukturlu atalar sözləri və zərb-məsəllər öz bir sıra cəhətləri ilə frazeoloji vahidlərə oxşayır. Birincisi onların leksik tərkibi sabitdir, ikincisi, onların mənası ənənəvidir və əksər hallarda fiqural səciyyəlidir. Üçüncüsü, onların çoxu motivləşməmişdir və ya məhz onların məzmununun şərtiliyi üzündən aydın motivləşməyə malik deyildir. dördüncüsü, onların komponentlərinin leksik mənası, zəifləyib sabitləşir. Beşincisi, onlar nitq prosesində yaradılmır, onlardan hazır şəkildə ifadə olunur. Lakin onların bu xüsusiyyətlərinin hesaba alınması onların təhlilinin yarıyolunda dayanmaq demək olardı. Hər şeydən əvvəl aydınlaşdırmaq lazımdır ki, cümlə dil işarəsinin normal vəziyyətdə məhz sözə və ya frazeoloji vahidə xas olan əqli (təfəkkür) məzmunlu vahidi kimi leksik məna daşıyıcısı ola bilər mi”. [28, s.153-154]

Yazılanlardan belə qənaətə gəlirik ki, atalar sözü və məsəllərin leksik tərkibi sabitdir, ümumi və ənənəvi mənalar kəsb edir. Atalar sözü və məsəllərdə motivləşmə zəifdir, şərti səciyyə daşıyır. Bu qəbildən olan birləşmələrdə frazeoloji birləşmələrdə olduğu kimi ayrı-ayrı komponentlər leksik mənalarını tam saxlamamış, qismən itirmişlər. Ən əsası isə, atalar sözü və məsəllər başqa nitq vahidləri kimi nitq prosesində yaradılmır, hazır şəkildə istifadə olunur. Bundan başqa, hər iki dil vahidi cümlə şəklində olur. Buna görə də, atalar sözü və məsəlləri leksik məna daşıyan söz və ya frazeoloji vahidlərə bərabər hesab etmək olmaz. Sözün ifadə etdiyi leksik məna ilə cümlənin ifadə etdiyi məna eyni deyildir. Leksik məna nominasiya funksiyasını yerinə yetirən dil vahidlərinə bərabərdir. Cümlə isə kommunikativ vahiddir. Buna görə də, dilçilikdə mövcud olan “atalar sözü və məsəlləri frazeoloji vahidlərə aid etmək olmaz” fikri öz təsdiqini tapır.

İngilis dilində frazeoloji vahidlərin bir digər növü isə komparativ frazeoloji birləşmələr hesab olunur. Bu cür vahidlərdə sabit kontekst daxilində

komponentlərdən biri semantik cəhətdən müstəqil və intensiv, digəri isə leksik cəhətdən zəif olur. Onun zəifləşməsi birinci komponentə əlaqəsindən daha çox asılı olur. Komparativ birləşmələrdə frazemın elementləri arasında kontekstual əlaqə özünü göstərir. Burada komponentlərin biri semantik cəhətdən ikincisindən asılı olmur, bunun əksinə olaraq ikinci komponent tamamilə birincidən və ona olan sintaktik münasibətdən asılı vəziyyətdə olur. Lakin başqa strukturlu frazeoloji birləşmələrdən fərqli olaraq, komparativ frazeologizmlərdə ikinci komponentdə məna zəifləməsi baş verir: *mad as a hatter – a mad hatter* və s. [5, s.45]

N.M.Şanski və H.Bayramov kimi müəlliflər struktur baxımdan frazeoloji birləşmələrin daha sadə təsnifini qeyd edirlər. N.M.Şanski yazır ki, yenidən yaranmış dil vahidləri kimi, frazeoloji tərkiblər həmişə öz aralarında müxtəlif sintaktik münasibətlərdə olan müxtəlif morfoloji xüsusiyyətlərə malik sözlərdən əmələ gələn tərkib səciyyəli müəyyən struktur bütöv kimi çıxış edir. Müəllif rus dilinin frazeologiyası əsasında frazeoloji tərkibləri quruluşuna görə aşağıdakı kimi təsnif edir:

1. Frazeoloji tərkiblər, strukturca cümləyə bərabərdir.
2. Frazeoloji tərkiblər, öz quruluşuna görə sözlərin bu və ya digər birləşməsini təmsil edir [20, s.99].

Eləcə də H.A.Bayramov Azərbaycan dilinin frazeologiyası əsasında eyni fikirləri qeyd edir. Müəllif bu dildə də frazeoloji vahidlərin iki və daha çox tammənəli sözün birləşməsi əsasında təşəkkül tapdığını göstərir. Əlavə olaraq, o, frazeoloji birləşmələrin sintaktik əlaqəsinin səciyyəsinə görə müxtəlif növləri olduğunu vurğulayaraq bir qisminin söz birləşməsi, bir qisminin isə qrammatik cəhətdən formalaşaraq cümlə quruluşunda işləndiyini nümunələr əsasında izah edir. Tədqiqatlarda sintaktik xüsusiyyətlərinə görə frazeologizmlərin növləri iki ayrı terminlə verildiyini müşahidə etmək mümkündür: “Quruluş və mənacə söz birləşməsi səciyyəsi daşıyan frazeoloji vahidi frazeoloji birləşmə, məzmunca bitmiş bir fikri ifadə etməklə, quruluşca cümləni xatırladan frazeoloji vahidi isə frazeoloji cümlə adlandırmaq məqsədəuyğundur” [3, s.70].

Akademik V.V.Vinoqradov rus dilinin materialı əsasında frazeoloji vahidləri "frazoloji birikmələr", "frazoloji birləşmələr" və "frazoloji bitişmələr" adı ilə üç semantik qrupa bölmüşdür. Bunların hər birinin özünəməxsus əlamətini göstərir. O, frazeoloji birikmələrdən bəhs edərkən yazır ki, bunların ümumi mənası ilə komponentlərinin mənası arasında heç bir yaxınlıq, əlaqə, hətta potensial əlaqə belə yoxdur. Bunların tərkib hissələri dildəki bir və ya digər sözlə eyni səs tərkibinə malik olsa da, bu cür qarşılıqlı əlaqə omonimlikdən başqa bir şey deyildir. Frazoloji bitişmə sözün potensial ekvivalentidir. Bu cəhətdən bunlar frazeoloji birikməyə yaxınlaşır, lakin öz məna quruluşlarının mürəkkəbliyi, komponentlərinin məna əlaqəsinin potensial şəkildə mövcud olması ilə frazeoloji birikmələrdən fərqlənir. Frazoloji bitişmə xarici səs forması ilə sərbəst söz birləşməsinə uyğun gəlir. Frazoloji birləşmədə sərbəst mənada olmayan sözlərin sinonimlərlə əvəz edilməsi mümkün-dür [31, s.49].

V. V. Vinoqradov bu bölgüsündə "frazoloji birləşmə" adlandırılan qrup ilk baxışdan Ş.Ballinin təsnifatındakı "frazoloji qrup" və ya "adi birləşmələr"ə oxşayır. Lakin əslində bunlar bir-birindən kəskin sürətlə fərqlənir. Belə ki, V.V. Vinoqradovun bölgüsündə frazeoloji birləşmə səciyyəsi daşıyanların komponentlərindən biri ancaq məhdud sözlərlə frazeoloji cəhətdən "bağlı məna" daşıyır. Ş.Ballinin təsnifatında isə özünün qeyd etdiyi kimi "birləşmə parçalandıqdan sonra sözlər öz mənalarını saxlayır". Qeyd etmək lazımdır ki, V.V.Vinoqradovun söz birləşməsi şəklində olan və frazeoloji səciyyə daşıyan terminləri "frazoloji bitişmələrə" aid edir və bunları həmin qrupdan olan frazeoloji vahidlərdən ayrıca nəzərdə tutmağın lazım gəldiyini yazır. [31, s.47]. V.V.Vinoqradovun bu təsnifatı bir müddət həm rus dilinin həm də bir sıra başqa dillərin frazeologiyasından bəhs edən əsərlərdə tamamilə məqsədə uyğun sayılmış və olduğu kimi saxlanılmışdır.

Dilçilikdə söz birləşməsi tipli frazeoloji birləşmələr özü də iki cür qruplaşdırılır:

- a) Feili söz birləşməsi şəklində formalaşan frazeoloji birləşmələr. Bu cür birləşmələrin əsas üzvü feillə ifadə olunur və mənaca hərəkət, hal-vəziyyət bildirərək cümlənin xəbəri funksiyasında çıxış edirlər;

- b) Qeyri-feili söz birləşməsi şəklində formalaşan frazeoloji birləşmələr. Buraya əsas üzvü isim, sifət, say və s. ilə ifadə olunmuş birləşmələr daxildir.

Atalar sözləri isə bütöv mənaya malik olub struktur etibarlı ilə cümlə şəklində təşkil olunub və cümlə sistemindən tək-cə strukturca yox, həm də mənaca fərqlidir. Dil vahidi kimi atalar sözləri frazeoloji cümlələrə aid edilsə də, cümlə sistemindən fərqli olaraq atalar sözləri mənaca ikiqanlıdır, bir tərəfdən, o, həqiqi mənəni daşıyır, digər tərəfdən, məcazi mənə, sözlərin mənəsinə uyğun olmayan fiqurativ mənəni daşıyır. Nümunələrə nəzər salmaq:

Calamity is the man`s true touchstone – Əsl insan yaman gündə tanınar.

A child that does not cry is not nursed – Ağlamayana süd verməzlər.

Claw me, and I`ll claw thee – Əl əli yuyar, əl də üzü. (Sən mənəni təriflə, mən də səni)

Bunu da qeyd etməliyik ki, atalar sözləri struktur baxımdan və funksiyasına görə bir-birindən fərqlənirlər. Bu baxımdan onların iki növünü müəyyən etmək mümkündür:

1. Nominativ funksiyalı atalar sözü və məsəllər; Bu qəbildən olan atalar sözləri əsasən söz birləşməsi şəklində ifadə olunur. Bu cür birləşmələrdə cümləyə xas bitkinlik və intonasiya olmur və onlar əsasən cümlə üzvü kimi çıxış edirlər. Yaxud ənənəvi cümlə strukturuna malik olurlar. Bu atalar sözləri ismi frazeoloji vahidlər də hesab olunurlar və bura daha çox idiomlar aid edilir. Təsadüfi deyildir ki, atalar sözləri dilçilikdə çoxkomponentli idiomlar hesab olunur. Aşağıdakı nümunələrə baxaq:

Neck or nothing / Rain or shine – Ölüm, ya olum.

Poor as a church mouse – Kilsə siçanı tək kasıb olmaq.

As thin as a rake – Çubuq kimi incə (zərif).

As true as steel – Polad kimi əyilməz (Sədaqətli insan)

2. Kommunikativ funksiyalı atalar sözü və məsəllər. İngilis dilində atalar sözlərinin əksəriyyəti mürəkkəb cümlə şəklində olur, tabeli və ya tabeli mürəkkəb cümlənin bir tərəfi kimi çıxış edirlər. Bəzən isə, sadə cümlə

şəklində ayrılıqda müstəqil cümlə kimi işlənilir. Kommunikativ funksiyalı atalar sözlərinə dair nümunələr aşağıdakılardır:

A man is known by the company he keeps – İnsanı formalaşdıran əsas şərt onun ətrafıdır. (Dostunu göstər, sənin kimi olduğunu deyim)

My son is my son till he is married, but my daughter`s my daughter all the days of her life – Oğlum evlənənədək mənim oğlumdur, qızımsa həyatı boyu mənim qızımdır.

Nearest is dearest – Ən yaxının ən əzizindir.

Qeyd üçün deyək ki, nominativləşmə - dildə leksikləşmə prosesi nəticəsində sabit söz birləşməsinin, həmçinin bitkin bir fikrin – cümlənin vahid bir leksemə və ya lüğəvi vahidə çevrilməsi (və ya onu əvəzləməsi) deməkdir. İstər bir leksemə - sözə ekvivalent vahid olaraq leksikologiyanın, istərsə də söz birləşməsinə və ya bitkin bir fikrə - cümləyə ekvivalent olaraq sintaksisin predmetinə çevrilən frazeologizmlər məcazlıq (metaforiklik/abstraktlıq) ifadə edən semiotik dil işarələridir. Bundan əlavə, predikativ ifadələrin frazeolojiləşmə / sabitləşmə hadisəsi dildə leksikləşmə, nominativləşmə, konseptləşmə mərhələlərinin məntiqi – analitik yekunudur və nəticədə dilin lüğət fondunda ümumiləşdirici məzmunlu ifadələrin “hazırqəliblik” (atalar sözünə çevrilmə və ya aforizmləşmə) funksionallığı baş verir. [3, s.11-13]

Paremioloji-frazeoloji vahidlər (atalar sözləri və məsəllər, paremiyalar, aforizmlər) hər bir dilin sabit mənalı cümlətipli ifadələrin məcmusu və hazır konseptual fikir resurslarını təmin edir. Bütövlükdə frazeologiya dilin həm ümumleksik sistemində tərkib hissəsi kimi, həm də müstəqil sahə kimi tədqiqata cəlb olunmuş, frazeoloji vahidlər isə özlüyündə sabit söz birləşmələri, qruplar, ayrı-ayrı tərkib hissələrinə bölünməyən frazemlər, frazeoloji birləşmələr (uyuşmalar, birikmələr, qovuşmalar, bitişmələr, tərkiblər, bitiklər) idiomlar, idiomatik ifadələr, frazeoloji ifadələr və s. müxtəlif elmi istilahlara xarakterizə edilir [2, s.5].

Tərkibindəki sözlərin müstəqil mənalarnı tamamilə itirməsi nəticəsində əmələ gələn sabit sözbirləşməsinə frazeoloji birikmələr deyilir. Dilçilikdə bu tip

sabit sözbirləşmələr idiomlar da adlandırılır. Bu söz birləşməsinin əsas əlaməti onların semantik cəhətdən bütövlüyüdür. Dildə xüsusi səciyyə daşıyan bu birləşmələr onun frazeologiyasının əsasını təşkil edir. Frazeloji birləşmələrə aşağıdakı sözbirləşmələrini misal götürmək olar:

kick the bucket-ölmək; send smb. to conveyry - bir kəsi boykot etmək, bir kəslə əlaqəni kəsmək; at bay - çıxılmaz vəziyyət; be at somebody beck and call-qulluğunda həmişə hazır olmaq, əmrə hazır olmaq; to be all thumbs-yöndəmsiz, yaraşıqsız; to rain cats and dogs- şıravaran yağış yağmaq; kilkeny cats-qatı düşmənlər.

Frazeloji birləşmələr onları təşkil edən komponentlərinin məcazi mənaları əsasında əmələ gəlir. Bu cür birləşmələrin bədilik xüsusiyyətləri yalnız tarixi-nöqtəyi nəzərdən açıqlanır. Məsələn: "bay" sözünün mənası "tupik" (dəniz quşu) "beck" sözünün mənası ilə *qollarını çırpmaqdır*. Bu sözlər arxaizmlərdir və yalnız yuxarıda göstərilədiyimiz frazeologizmin tərkibində işlənir. Digər bir misala baxaq "to be all thumbs" frazeologizmi "one's fingers all thumbs" frazeologizminin əsasında əmələ gəlmişdir.

"Kilkenny cats" frazeologizmi bir əfsanədən götürülmüşdür. Əfsanəyə görə kilkeny və İrishtown arasında 18-ci əsrdə müharibə olub və bu müharibə hər iki şəhərin dağılması ilə nəticələnib.

"Send smb.to conveyry" frazeologizmi klarendorun "The history of the Great Rebellion and civil Wars in England" kitabında götürülmüşdür. İngilis inqilabı dövründə konventri şəhərində bir həbsxana yerləşirdi ki, orada yalnız güclü monarxlar saxlanılırdı. Göstərdiyimiz bu frazeologizmdə bununla əlaqədar olaraq yaranmışdır.

Frazeoloji vahidlərin leksikləşməsi prosesi də özü-özlüyündə asan bir məsələ deyil. Belə ki, frazeoloji vahidlərin leksikləşməsi prosesi dildə həm induktiv (işləkləşmə), həm də deduktiv (leksik zənginləşmə) prosesi nəticəsində baş verir. Bu isə nominativləşmə adlanır və qəbul edilir. Bu zaman artıq lüğət fondunda deskriptiv (təsviredici) zənginləşmə, xüsusi terminologiyada isə preskriptiv (təyinedici) kodlaşma prosesi baş vermiş olur. Bunun nəticəsində də frazeoloji

vahidlər sistemində çoxsaylı -istilahlər müxtəlifliyi meydana çıxır. Bəs nominativləşmə nəyi özündə ehtiva edir? Nominativləşmə - dildə leksikləşmə prosesi nəticəsində, sabit söz birləşmələrinin və ya hər hansı bir bitkin fikrin, yəni cümlənin vahid bir “leksem”-ə, eləcə də lüğəvi vahidə “çevrilməsi” deməkdir. Buradan da aydın olur ki, frazeologizmlər istər bir leksemə - sözə ekvivalent olaraq leksikologiyanın, istərsə də söz birləşməsinə və ya cümləyə ekvivalent olan sintaksisin özünün predmetinə çevrilən məcazlıq (metaforiklik, abstraktlıq) ifadə edən semantik dil vahidləridir. [2, s.23]

Paremio-frazeoloji vahidlərdə digər bir maraqlı məqam isə, onların konseptləşmə xüsusiyyətinə malik olmasıdır. Konseptləşmə (hazırqəlblilik, sabitlik, nominativlik) – təbiətdə və cəmiyyətdə, eləcə də dünyada baş verən proses və hadisələrə fərdi və ya ictimai baxışların yekun məntiqi cəhətdən sistemləşməsi, gerçəkliyə dair elmi-kateqorial münasibətlərin ümumiləşdirilməsi, insanların fəaliyyətlərinin, onların dünyagörüşlərinin yığcam və linqvokoqnitiv ifadəsi kimi qəbul edilir. Bundan başqa konseptləşmə, həmçinin öz fəlsəfi-leksik semantikasi ilə hazırqəlblilik rolu oynayan və ya həyata keçirən linqvistik anlayış kimi cümlətipli frazeologizmlərdəki, ümumiləşdiricilik və dəyərləndiricilik xüsusiyyətini tam olaraq əvəz edə bilən sabit düşüncə vahidləridir.

Frazeologizmlərə elə atalar sözü və zərbi-məsəllər də daxildir ki, onların leksik tərkibləri sabitdir və bütöv məna ifadə edərək nominativ səciyyə daşıyır, bununla belə cümlələrin tərkibində mürəkkəb cümlə üzvü kimi çıxış edə bilər.

Kommunikativ funksiyalı atalar sözü və məsələlər isə cümlə ilə eyniyyət təşkil edir və cümlənin bütün tələblərini ödəyir.

Atalar sözləri eyhamla – dolayısı ilə və eyhamsız – birbaşa deyilə bilər. Bu cür atalar sözləri quruluş baxımdan belə təsnif olunur:

1. Yalnız bir sözləmdən ibarət atalar sözləri. Buraya öyüd və kəlamlar daxildir.
2. Söyləmələr silsiləsi təşkil edən atalar sözləri. Buraya lətifələr, tapmacalar daxil edilir. İfasına görə - bir nəfər ifaçı tələb edən atalar sözü (məsəllər,

kəlamlar) və bir nəfərdən artıq ifadə tələb edən atalar sözü (tapmacalar və misallar). [24, s.137]

Biz qeyd edilən təsnif prinsipini qəbul etsək də, atalar sözü qruplarına lətifə və tapmacaların daxil edilməsini düzgün hesab etmirik. Lətifə və tapmacalar folklorun tam fərqli janrlarıdır, onları atalar sözü adı altında tədqiqi məqsədə uyğun deyildir.

İngilis dili materialları əsasında atalar sözlərinin müxtəlif qrammatik quruluşlara malik olduğunu görmək mümkündür. Nümunələr əsasında atalar sözlərinin qrammatik – sintaktik quruluş formalarına nəzər salaq:

1. Əmr cümləsi şəklində və inkar formada işlənən atalar sözləri:

Don't count your chickens before they are hatched – Cücəni payızda sayarlar.

Don't judge a book by its cover – Kitaba cildinə görə qiymət verməzlər.

Don't your own faults on another person's door – Öz günahınızı başqasının üzərinə atmayın.

2. Əmr cümləsi şəklində və təsdiq formada işlənən atalar sözləri:

Do as you would be done by – Qəlbinin istəyi ilə hərəkət et ki, sənə də elə hərəkət etsinlər.

Lend your money and lose your friend – Dostunu itirmək istəyirsənsə, ona pul ver.

3. Paralel ifadələr şəklində işlənən atalar sözləri:

Great boast, small roast – Tərif çox, təltifi az.

Harm watch, harm catch – Bədbəxtliyi axtarma, o özü səni axtarıb tapar.

Like tree, like fruit – Ağac necədirsə, meyvə də elədir.

4. Nəqli cümlələr şəklində işlənən atalar sözləri:

A good beginning is half the battle – İşin yaxşı başlanğıcı onun yarısı deməkdir (Nə əkərsən, onu da biçərsən).

God can never grow out of evil – Pislikdən heç vaxt yaxşılıq hasil olmaz.

He begins to die that quits his desires – İş görməyə can atmayan adam, deməli ölməyə hazırlaşır.

5. Məsdər tərkibi şəklində “to” hissəcikli atalar sözləri:

To have a finger in the pie – Bir işdə barmağı olmaq

To look for a needle in a haystack – İynə ilə gor qazmaq.

Atalar sözlərinin strukturuna nəzər yetirdikdə elliptik cümlə quruluşuna malik nümunələrə də rast gəlirik. Ellipsis cümlədə asanlıqla anlaşılan sözün buraxılması nəticəsində yaranır. Elliptik cümlə quruluşlu atalar sözlərində ellipsislər, əsasən, iki səviyyədə özünü göstərir:

1) Şəkilçilər səviyyəsində ellipsis – bədii ədəbiyyatda və şifahi yaradıcılıqda tez-tez təsadüf edilir. Cümlənin, ifadənin quruluşundan asılı olmayaraq çox tez bərpa olunur; *Forewarned, forearmed - Forewarned is fore armed (Ehtiyat igidin yaraşığdır)*

2) Söz və ifadə səviyyəsində ellipsis – dedikdə atalar sözlərində birləşmələrin bir tərəfinin və ya cümlənin bir üzvünün ixtisarı başa düşülür. (26, 107) *The grapes are sour (when the fox can't reach them). (Tülkünün ağzı pendirə çatmayanda acıdır deyər)*

Bu cür atalar sözlərində şəkilçinin, yaxud sözün və ya ifadənin ixtisar edilməsi atalar sözünün məzmununa xələl gətirmir. Sintaktik üslubi vahid kimi çıxış edən ellipsis hadisəsi atalar sözlərində xüsusi üslubi çalarlar yaradır, obrazlılığı və emosionallığı gücləndirir, fikrin lakoik şəkildə çatdırılmasına xidmət edir.

C.B.Milner atalar sözlərinin struktur təhlillə təbiətini açmağa cəhd göstərərəkən diqqətini mənanın deyil, formanın üzərinə yönəldir. Onun qənaətinə görə, xalq yaradıcılığına xas nitq parçası kimi götürülmüş atalar sözləri dörd hissəli strukturla müəyyənləşir. Milnerin nəzəriyyəsinə əsasən, atalar sözlərinin «dördlüyü» – dörd parçası (hər parçanı ayrılıqda «kiçik seqment» – riyaziyyatda vətər ilə qövs arasında qalan dairə parçası – adlandırır) ikiyə bölünərək quruplaşır. Ayrılan iki parçaya isə «böyük seqment» deyilir. Bu parçalar bir-birinin əksini təşkil etsə də, biri digərini tənzimləyir (məzmunundakı hərəkətləri, halı, alınan məna tutumunu). Milner birinci yarım parçanı «baş» – əsas sayır, ikincini isə «ayaq» (ingilis və rus dillərində «quyruq» şəklində verilir) – köməkçi. O, atalar sözlərində iştirak edən sözü (sözləri) bu şəkildə dörd hissəyə ayırır, onları (+) «müsbət» və (-) «mənfi» işarələri ilə kodlaşdırır. [38, s.13]

İngilis dilində atalar sözlərinin qrammatik quruluşu dilin ümumi qrammatik quruluşundan, qanunauyğunluqlarından bir qədər fərqlənə bilər. Belə ki, atalar sözlərinin tərkibində qrammatik elementlərin yeri bəzən fərqli ola və ya ümumiyyətlə, ixtisar oluna bilər. Birincisi inversiya yaratdığı kimi, ikincisi ellipsis şəklində özünü göstərir. İstənilən halda bu cür fərqliliklər və normanın pozulması halları atalar sözlərində üslubi çalarların zənginləşməsinə, fikrin daha qabarıq və obrazlı, eyni zamanda aydın ifadəsinə səbəb olur.

İngilis dilində frazeoloji vahidlərin tərkibi aşağıdakı formada təsnif edilir:

- Ekzoelement frazeoloji vahidlər;
- To be başlanğıc feili ilə düzələn frazeoloji vahidlər;
- Əvvəlcə və sonunda köməkçi elementlər olan vahidlər.

II FƏSİL.

İNGİLİS ATALAR SÖZLƏRİNDƏ LEKSİK EKSPLİKASIYA

2.1. Atalar sözlərində leksik substitusiya

Yaranma yollarına görə frazeoloji vahidlərin təsnifi əsasında xüsusi prinsip yoxdur. İngilis dilində frazeoloji vahidlərin yaranma yolları, əsasən, aşağıdakı kimi qruplaşdırılır:

İNGİLİS DİLİNİN FRAZEOLoji VAHİDLƏRİ

Dəyişkən frazeoloji vahidlər	Dəyişməz frazeoloji vahidlər
Sintaktik səviyyədə dəyişkən frazeoloji vahidlər	Birinci komponenti ismin yiyəlik halında isim olan substantiv vahidlər
Morfoloji səviyyədə dəyişkən frazeoloji vahidlər	Birinci komponenti ismin ümumi halında isim olan substantiv vahidlər
	Part və parcel tipli tabesiz-lik bağlayıcıları
	As cool as cucumber tipli komprativ vahidlər
	As the crow flies tipli predikativ vahidlər
	Of course tipli leksik parçalanmaya məruz qalmayan birzirvəli idiomlar
	Wide awake tipli zərf vahidləri
	Black sheep tipli birinci komponenti sifət olan substantiv vahidlər

Atalar sözləri də dilin frazeoloji qatına aid edilir və frazeologiyanın bir parçasına çevrilir. Onlar kommunikativ frazeoloji vahidlər hesab edilir. Əksər dillərdə, eləcə də, ingilis dilində frazeologiya öz mənə qatına görə aşağıdakı formada qruplaşdırılır:

1. Frazeoloji variantlar;
2. Çoxmənalı frazeoloji variantlar;
3. Frazeoloji omonimlər;
4. Frazeoloji sinonimlər;
5. Fazeoloji antonimlər.

Variantların bir növü olan leksik variantlar atalar sözlərinin elə bir növüdür ki, bu cür dil vahidlərini təşkil edən komponentlərdən bir və ya ikisi fərqli səciyyə daşıyır, digər komponentlər isə ortaq səciyyə daşıyır. Leksik səviyyədə variativliyin aşağıdakı növləri vardır:

- Leksik substitusiya
- Leksik eksplikasiya
- Leksik eliminasiya

Biz, əsasən, leksik əvəzlənmələrdən (substitusiya) və genişlənmələrdən (eksplikasiya) danışacağıq. Əlavə olaraq, qısa şəkildə leksik eliminasiyalar haqqında məlumat verək. Leksik eliminasiya dedikdə atalar sözünün, frazeoloji vahidin komponentlərinin, elementlərinin azaldılması ilə yaranan variasiyalar nəzərdə tutulur:

*Blood will tell, in the end // Blood will tell (Cidarı çuvalda gizlətmək olmaz);
A cat has nine lives and a woman has nine cat's lives // A cat has nine lives
(Sağlam sümükət gətirər, çiy xəmir isə lət gətirər) və s.*

Give a dog a bad name // Give a dog a bad name and hang him (İtə pis ad ver, sonrasa onu (zəncirdən) asarsan // /Bir kəsi aradan götürmək üçün əvvəl onun adını ləkələyir, sonrasa onu məhv edirlər).

İngilis dilində atalar sözlərinin, frazeoloji birləşmələrin əksəriyyətinin variantları tərkibindəki bir, yaxud iki sözün, komponentin dəyişməsi, əvəzlənməsi nəticəsində yaranmışdır. Leksik variantların komponentləri sinonim və ya sinonim olmayan sözlərlə əvəz edilərək leksik substitutsiya əmələ gətirir.

Atalar sözlərini frazeoloji vahid hesab edən dilçi alim A.Kunin atalar sözlərinin geniş xarakteristikasını verməklə göstərir ki, ingilis atalar sözləri üçün komponentlərin sabit və sabit dəyişkən variantlı asılılığı xarakterikdir.

Komponentləru arasında sabit əlaqəli asılılıq olan atalar sözləri daha geniş yayılmış və onların tamamilə yeni mənə kəsb etmək xüsusiyyəti vardır:

A burnt child dreads the fire (İlan vuran ala çatıdan qorxar);

If you run after two hares, you`ll catch neither (Bir əldə iki qarpız tutmaq olmaz) [26, s.77]

İsim, feil, sifət, zərf, əvəzlilik, say və struktur elementlər atalar sözlərinin leksik variativliyinin əmələ gəlməsində iştirak edən ən fəal nitq hissələrindən hesab edilir. Bunlardan isim ən fəal nitq hissəsi olaraq birinci növbədə gəlir.

Aşağıda qeyd edilmiş cümlələr atalar sözlərində isimlərin əvəzlənməsi ilə bağlı yaranan leksik variativliyə nümunə kimi göstərilə bilər:

The cobbler`s (or shoemaker`s) wife is the worst shod (Pinəçinin arvadı yamaqlı ayaqqabıda gəzər). Qeyd edilən nümunədə yaxın mənəli iki söz “*shoemaker – çəkməçi*”, “*cobbler – pinəçi*” bir-birini əvəz etmişdir. Ehtimal edirik ki, bu atalar sözünün ilkin versiyası *The cobbler`s wife is the worst shod* formasında olmuşdur. Lakin tarixən pinəçi peşəsinin aktuallığını itirməsi ilə *cobbler* sözü müasir dövrdə *shoemaker* sözü ilə əvəz olunmuşdur.

Başqa bir nümunəyə nəzər salaq: *The cowl (or the hood) does not make the monk (Hər başına əmmamə qoyana molla deməzlər).* Burada *cowl* və *hood* sözləri *paltar başlığı* mənasında mütləq sinonim kimi bir-birini əvəz edərək leksik səviyyədə substitutsiya sayəsində atalar sözünün variativlərini yaratmışdır. Bu iki söz arasında fərq ondan ibarətdir ki, bunlardan ilki daha az işlənir və daha çox dini geyimlərlə bağlıdır. Digəri isə müasir dövrdə işləkliyi ilə seçilir və o bütün geyimlərə aid edilir. Bu cür sinonimlərin yaranması bəzən tarixi şəraitlə əlaqədar bir ismin digərinə nisbətdə arxaikləşməsi və passiv şəkildə işlənməsi ilə bağlı ola bilər.

Bəzi əvəzlənmələrə isə yuxarıda qeyd etdiyimiz xüsusiyyəti aid edə bilmərik. Atalar sözlərinin bir qismində sinonim sözlərin hər ikisi ümumişlək xarakter daşıyır. Nümunələrə nəzər salaq:

A creaking door (or gate) hangs long (Cırıldayan qapı uzun ömürlü olar) nümunəsində *door (qapı)* və *gate (darvaza)* müasir ingilis dilində nisbi sinonimlik

təşkil edə bilən sözlərdir və hər ikisi dilin aktiv lüğət fonduna aiddir. İsimlər içərisində door və gate sözlərinin bir-birini əvəz edərək variativlik yaratmasına dair nümunələr üstünlük təşkil edir:

Fortune knocks once at least at every man's door (gate) – Xoşbəxtlik hər kəsin qapısını ən azı bir dəfə də olsa döyür.

İngilis dilində işlənən *language* və *tongue* sözləri Azərbaycan dilində “dil” mənasında omonim kimi işlənir. Atalar sözlərinin tərkibində bu sözlərin yaxın mənalı söz kimi variativlik yaratdığını görmək mümkündür: *I can't find a common language (tongue) with you (Mən deyirəm həmdən həmə, o da deyir dəmdən dəmə).* Burada “language” normal, işarəsiz sözdür və demək olar ki, bütün kontekstlərdə eyni mənada işlənir. “Tongue” sözü isə nitqlə əlaqəli kontekstlərdə işlənir (mother tongue).

Qeyd edilən nümunələr göstərir ki, atalar sözlərində əvəzlənmələr yaxın mənalı sözlər, eyni tematik qrupa daxil olan sözlər, sinonimlər vasitəsilə həyata keçirilir:

An Englishman's home (house) is his castle (İngilisin evi onun özü üçün əsil qaladır).

Habit (custom) is a second nature//Custom (use) is a second nature (Vərdiş hər bir insanın ikinci dünyasıdır/məşğuliyyətidir).

He that talks much errs much//He that talks much lies much (Çox danışan çox da səhv edər) və s.

Qeyd edilən nümunələrdə *home, house; habit, custom; err, lie* sözləri eyni tematik qrupa daxil olan sözlərdir və onlar atalar sözünün komponenti kimi çıxış edərək bir-birini əvəz etdikdə ümumi məzmunu xələl gəlmir.

İngilis dilində Bibliyadan gələn, dinlə əlaqəli atalar sözlərində çox vaxt *lord, god, heaven* sözləri paralel şəkildə işlənərək atalar sözlərində variativlik yarada bilirlər: *Lord (God, Heaven) helps those (them) who help themselves (Sən özün əziyyət çəkməsən, sənənin əziyyətini də çəkməzlər).* Qeyd etdiyimiz nümunədə “those” və “them” əvəzliliklərinin də leksik səviyyədə variativ yaratdığını müşahidə etmək mümkündür.

Bundan əlavə olaraq, ingilis dilində komponentləri arasında həm metoforik mənə daşıyan, həm də mücərrəd mənalı isimlər olan atalar sözlərini də göstərmək mümkündür:

Curses (misdeeds) like chickens come home to roost (Qarğış daha tez edilənə deyil, edənin özünə çatar).

Diligence is the mother of good luck. (or of success) (Hövsələ və zəhmət insanı daim qələbəyə aparır).

Hunger is the best sauce (relish) (Aclıq ən yaxşı aşbazdır).

Bir sıra hallarda isə sinonim olmayan sözlər və eyni tematik qrupa daxil olmayan dil vahidləri də vairativlik yarada bilirlər:

Give a man (or a fool) enough rope and he will hang himself (Dəliyə yer ver, əlinə bel ver, o öz işini görəcək) nümunəsində müxtəlif mənalı iki söz *man (adam)* və *fool (səfeh)* sözləri ayrılıqda fərqli məzmunə malik olsalar da, eyni struktur daxilində ümumilikdə eyni mənanı ifadə etməyə xidmət etmişdir. Başqa bir nümunədə isə *mile (mil)*, *ell (arşın)* və *yard (həyət)* sözləri isə semantik cəhətdən bir-birindən tamamilə fərqlənsələr də, atalar sözlərində variativlik yaradan vasitələr kimi çıxış etmişdir: *Give him an inch and he'll take a mile (or an ell, a yard) (Barmağını ver, qolunu sümürüb aparsın/aparacaq).*

If each would sweep before his own door, we should have a clean city (or street) (Əgər hər kəs öz qapısının ağzına bir süpürgə çəksə, bizim şəhərimiz təmiz olar) nümunəsində də iki müxtəlif mənalı isim (*city – şəhər, street – küçə*) variativlik yaratmışdır.

Bir nüansı da qeyd etməliyik ki, müasir ingilis atalar sözləri ilə XIV-XVI əsrlərə aid mənbələr göstərir ki, istifadə edilmiş atalar sözlərinin təhlili leksik tərkibi o zamanlardan etibarən nə dərəcədə dəyişmiş, həmçinin onları təşkil edən sözlər kəmiyyət baxımından kifayət qədər fərqlənmişdir. Deyə bilərik ki, həmin dəyişikliklər, əsasən, isimlərin əvəz edilməsi əlaqəli olmuşdur.

Bunu da qeyd etməliyik ki, atalar sözlərinin üslubi xüsusiyyətlərindən biri də leksik komponentlərin əvəzlənməsidir. Bundan əlavə olaraq, hər bir atalar sözü özünəməxsus üslubi mənaya sahibdir. Əgər atalar sözləri üslubi çalar yaradarsa, bu

zaman atalar sözlərinin komponentləri həm leksik vahid olurlar, həm də mürəkkəb bütövün bir hissəsi kimi çıxış edirlər. Leksik substitutsiyanın atalar sözlərində müşahidə edilməsi bir sıra üsullarla mümkün olur. Həmin üsullar aşağıdakı bölgədə qeyd edilmişdir:

- Assosaitiv
- Kontekstual
- Bədi

Assosaitiv üsul ilə atalar sözlərində leksik substitutsiyanın aparılması zamanı əvəzlənən komponentin atalar sözünün ilkin komponenti ilə eyni leksik-semantik mənə daşdığını nəzərdə tutur. Yəni əlavə olunan komponentlər sinonim və antonimlərdir. Fəqət onu da vurğulamaq lazımdır ki, atalar sözləri sabit frazeoloji birləşmələrdir və buna görə də daxil olan komponent məzmununda heç bir əsaslı dəyişiklik yaratmır. Bir sıra tələblər vardır ki, həmin tələblər atalar sözlərinə bu üsulla üslubi rəng əlavə etmək üçün vacibdir. Aşağıdakı nümunələr imkan verir ki, fikrimizi əsaslandıraraq:

“Still time passed and I am tranquil, refusing to lament over milk that is spilt or a fire that has died. Only maybe the fire is not dead and buns the more fiercely because no one perceives it...”

There is no use crying over spilt milk atalar sözünün hərfi tərcüməsi – tökülmüş süd üçün ağlamağın faydası yoxdur, ekvivalenti isə “Ağlamaq çarə etməz” və ya “sonrakı peşmançılıq fayda verməz”dir. Verilmiş nümunədə *to lament* feili *to cry over* ilə əvəz edilmişdir. Həmin atalar sözündə üslubi rəng aşağıdakı component hesabına əmələ gəlmişdir.

1. *To lament, to cry over* – üslubi cəhətdən müxtəlifliyi;
2. *Spilt milk* – söz birləşməsinin sintaktik transformasiyası
3. *Fire that had died* – obrazlı ifadənin parallel işlənməsi, atalar sözünün nominative–funksional dəyişikliyə uğraması hesabına” [26, s.79].

Əgər atalar sözü kontekst daxilində verilərsə, bu zaman həm vahidin semantikasi, həm də pragmatik mənası da dəyişilir. Yəni nəsihətamiz funksiya xəbərdarlıqla əvəz edilir.

Dilçi A.Kunin atalar sözlərini frazeoloji vahid hesab etmiş və bununla yanaşı olaraq qeyd edir ki, ingilis atalar sözləri üçün komponentlər sabit və sabit dəyişkən variantlı asılılıq xüsusiyyətinə malikdir. Onu da əlavə etməliyik ki, komponentləri arasında sabit əlaqəli asılılıq mövcud olan atalar sözləri geniş yayılaraq tamamilə yeni məna kəsb etmək xüsusiyyətinə malikdir. [26, s.27]

Atalar sözlərinin leksik variativliyinin yaranmasında fəal nitq hissəsi kimi ikinci yerdə duran feillərin bir-birinin əvəz etməsinin xarakterik xüsusiyyətlərindən biri məna sabitliyidir. Atalar sözlərində feillərin variativliyinə nümunələr əsasında nəzər yetirək:

He that lies down (sleeps) with dogs must rise up with fleas (İt-pişiklə dostluq edən bit-birədən uzaq olmaz) nümunəsində *lie down* və *sleep* sözləri mütləq sinonim kimi bir-birinə əvəz edərək variativlik yaratmışdır. Hər iki feil müasir ədəbi dildə aktiv şəkildə işlənir.

He that would have eggs must endure (ensure) the cackling of hens (Yumurta yemək istəyən adam toyuqların qır-vırına dözməyi də bacarmalıdır) nümunəsindəki feillər müxtəlif mənalara malik olsalar da, leksik substitusiyanın yaranmasında iştirak edirlər

“C.Çoserin istifadə etdiyi atalar sözlərinin tərkibində “*smyte*” feilinin tez-tez istifadə edilməsi fikrimizi təsdiq etməyə əsas verir. Qeyd etdiyimiz *smyte* feili XIV əsrdə müasir *strike* feilinin əvəzinə istifadə edilmişdir:

While that iron is hoot schoden smyte. [30, s.2]

Müasir ingilis dilində yuxarıda qeyd etdiyimiz atalar sözü *while the grass grows the horse starves* şəklində istifadə edilir. (Ot bitincə at acından ölür. Azərbaycan dilində qarşılığı: Ölmə eşşəyim, ölmə, yaz gələr, yonca bitər.)” [26, s.81]

Atalar sözlərinin leksik variativliyinin yaranmasında feillərin əvəzlənməsinə dair aşağıda verilmiş bir neçə nümunəyə nəzər yetirək:

Hunger breaks (or pierces) stone walls (Aclıq insanı düşmənin də qapısına aparar).

If you want (or wish for) peace, be prepared for war (Barışıq istəyirsənsə, savaşımaq gərək//Sülh istəyirsənsə, müharibəyə hazır ol).

Better belly burst than good drink (or meat) lost (Malım xarab olunca, qarnım xarab olsa yaxşıdır).

Variativliyin yaranmasında əsasən feilin xəbər şəklində olan feillər üstünlük təşkil etsə də, bir sıra hallarda əmr şəklində olan feillər də variativlik yarada bilirlər. Aşağıdakı əmr cümlələrində feillər əmr şəklində işlənərək bir-birini əvəz etmişlər:

To leap (to fall) out of the pan into the fire (Yağışdan çıxıb, yağmura düşmək).

Learn to creep before you leap //also Learn to walk before you run or You must learn to creep before you walk (Hoppanmazdan öncə iməkləməyi öyrənərlər).

Let well alone//Leave well alone (Qurdalayıb qurdunu çıxarmayın)

Bəzən isə köməkçi feillər, to be-nin formaları da bir-birini əvəz edərək variativlik yaradırlar. Nümunəyə nəzər yetirək:

Lock the stable-door after the horse is (has been) stolen (Toydan sonra nağara).

Qeyd etdiyimiz kimi atalar sözlərinin leksik variativliyinin yaranmasında yer alan nitq hissələrindən biri də sifətlərdir. Arxaik sifətlərin müasir ingilis dilinə məxsus sifətlərlə əvəz edilməsi atalar sözlərinin variantları tərkibindəki sifətlərin uğradığı dəyişikliklər arasında ən əhəmiyyətli sırada durur.

Bundan əlavə olaraq arxaik və müasir sözlərin bir-birini əvəz etməsi zaman daxilində baş verən dəyişikliklərin əyani sübutu kimi də xidmət edir. Aşağıdakı nümunələrdə yaxın mənalı sifətlər bu vəzifədə çıxış edərək atalar sözlərinin müxtəlif variatlarını yaratmışlar:

Fine (kind, soft) words butter no parsnips (Şirin sözlə qarın doymaz//Şirin sözlə donuz darıdan çıxmaz).

It is too good to be true//If only you were true (right) (Doğruya zaval yoxdur).

It is an ill (foul) bird that defiles its own nest (Yalnız xəstə quşlar öz yuvalarını zibilləyirlər/çirkləndirilər).

Little pitchers have big (long) ears (Balaca bardağın uzun da qulpları olur).

Leksik variativliyin yaranmasında xüsusi və əhəmiyyətli rola malik olan zərflərin də əvəzlənməsini aşağıda göstərilmiş bir neçə nümunələrdə müşahidə edə bilirik. Bu zaman, demək olar ki, zərfin mənaca bütün növləri variativlik yarada bilirlər:

He gives twice who gives quickly//He gives twice who gives in a trice
(*Kasıba vaxtında əl tutan sanki ona iki dəfə əl tutur*).

Hoist (your) sail while (or when) the wind is fair (*Dəmiri isti-isti döyərlər*).

Homer sometimes nods // Even Homer nods (*Dünyada səhvsiz insan olmaz*).

Nitq hissələrində saylara leksik variativliyin yaranmasında çox az hallarda təsadüf edilir.

Two (many) heads are better than one

One fool makes many (a hundred) [26, s.87].

Son olaraq əvəzliliklərin leksik variativliyin yaranmasında əks etdirdiyi rolundan danışsaq, onu vurğulamalıyıq ki, müasir atalar sözlərində daha çox arxaik və müasir əvəzliliklərin bir-birini əvəzlənməsi müşahidə edilir. Bunu aşağıdakı nümunələrə nəzər salsaq, görə bilirik:

Your – thy; you – thou; you – thee; your – thine; nothing – nought

Show me a liar, and I will show thee (you) a thief [26, s.87]

Verilmiş nümunədən görürük ki, *thee* arxaizmi müasir *you* əvəzliyi ilə variativlik yaradır.

Onu da əlavə etməliyik ki, atalar sözlərində leksik variativliyin yaranmasında müasir əvəzliliklərin də bir-birini əvəz etməsi öz əksini tapır.

Məsələn:

The leopard cannot change his (its) spots (*Qozbeli qəbir düzəldər*).

A friend to all is a friend to none // A friend to everybody is a friend to nobody
(*Hamiya dost olan heç kəsə dost ola bilməz*).

Bu nüansı da diqqətə çatdırmaq lazımdır ki, ingilis dilində əvəzliliklərin bir-birini əvəz etməsindən bəhs ediriksə, bunu atalar sözünün formasının mükəmməlləşdirilməsi, onun tərkibindən köhnəlmiş elementlərin xaric edilərək daha yeni, yəni müasir formalarla əvəz edilməsi ilə əlaqələndirə bilirik.

Dilçilik ədəbiyyatlarında qeyd edilir ki, atalar sözləri məzmununa görə dəyişilsə, bu halda atalar sözünün leksik komponenti ilə əvəzlənən komponent arasındakı əlaqə də fərqli ola bilər. Bu fərqliliyi aşağıdakı kimi qruplaşdırma bilərik:

1. Komponentlərin əvəzlənməsi zamanı daxil olunan söz və ya söz birləşməsi antonim ola bilər. Məsələn, *Charity begins at home - Unkindness begins at home;*
2. Daxil olunan söz və ya söz birləşməsi əvəz olunan komponentlə eyni leksik semantik qrupa aid ola bilər: *Necessity is the mother of invention – Cupid is the father of invention;*
3. Əvəzlənən komponent atalar sözünün komponenti ilə həm məzmun cəhətdən, həm sistem cəhətdən asılı olmur. Bu zaman həmin komponent yalnız bədii cəhətdən asılı olur və gözlənilməzlik xarakteri daşıyır. Burada atalar sözü dinləyəni təəccübləndirmək məqsədinə xidmət edir. Məsələn, *dont look a gift horse under the tail – I never look a gift horse in the mouth.*

İngilis dilində atalar sözlərinin tərkibində işlənən yaxınmənalı, sinonim və müxtəlif mənalı sözlərin bu vahidlərdə variativlik yaratdığını nümunələr əsasında müşahidə etdik. Son olaraq qeyd etməliyik ki, antonim, yəni əks mənalı sözlər də bu funksiyayı yerinə yetirə bilər. Nümunəyə nəzər salaq:

Lucky at cards, unlucky in love//or Unlucky at cards, lucky in love (Qumarda əli gətirir, sevgidəsə əksinə).

Ill-gotten goods gains never (seldom) prosper (Oğru yolla qazanılan pul doğru yolla xərçlənəz).

Əsas nitq hissələri ilə yanaşı, köməkçi nitq hissələrinin, əsasən də, bağlayıcıların variativlik yaratdığını da xüsusi olaraq qeyd etməliyik:

It is dogged that (or as) does it (Dözümlə çox şeylərə nail olmaq olar); He lives long that lives well//He lives long who lives well (Yaxşı güzəran keçirən kəslər uzunömürlü olur); He lives long that lives well//He lives long who lives well (Yaxşı güzəran keçirən kəslər uzunömürlü olur).

2.2. Leksik eksplikasiya

İngilis dilindəki frazeoloji vahidlərin, eləcə də atalar sözlərinin leksik tərkibi və komponentləri arasındakı əlaqə, əsasən, dəyişməzdir. Lakin bir sıra atalar sözlərinin ifadə etdiyi məna eynilə qalmaqla leksik tərkibi, onu təşkil edən komponentlərin arasındakı sintaktik əlaqənin səciyyəsi və bu kimi bəzi başqa əlamətləri etibarilə bir-birindən müəyyən dərəcədə fərqlənən iki və daha çox forması mövcud ola bilər:

Every bird likes its own nest//Every bird thinks his own nest best (or likes its own nest) – Hər kəsin öz yuvası/evi özünə daha əzizdir;

Every country has its customs//So many countries, so many customs (Hər ölkənin öz adəti var) və s.

Dildə eyni mənanı bildirmək üçün atalar sözlərinin (frazeoloji vahidlərin) leksik, leksik-qrammatik, qrammatik cəhətdən dəyişikliyə uğraması frazeoloji variasiya adlanır. Bu hadisə əsasında yaranan dil vahidləri isə frazeoloji variantlar adlanır. İngilis dilində frazeoloji variantların müəyyənləşdirilməsində bir sıra cəhətləri nəzərə almaq lazımdır:

1. Bu cür atalar sözləri bir sıra frazeoloji vahidin leksik, leksik-qrammatik cəhətdən deformasiyaya uğraması nəticəsində təşəkkül tapmışdır;
2. Atalar sözlərinin variantları üçün ortaqlı komponentin və ya komponentlərin olması vacibdir;
3. Atalar sözlərinin variantları, eləcə də frazeoloji variantlar eyni mənaya malik olmalıdırlar;
4. Dilin bütün üslublarında bir-birini əvəz edə bilməlidirlər;
5. Variantlar bir-birini əvəz edərkən mətnin məzmununa heç bir xələl gətirməməlidir;
6. Obrazlı frazeoloji variantların əsasında eyni obraz dayanmalıdır.

Bunlardan əlavə, frazeoloji variantlar üçün ümumi olmayan bir sıra xüsusiyyətləri də göstərmək mümkündür. Frazeoloji variantlar fərqli qrammatik

quruluşa malik ola bilər. Həmçinin onların mənalarının dərk edilmə dərəcəsi eyni şəkildə olmaya bilər.

Sabit söz birləşmələrinin, eləcə də atalar sözlərinin frazeoloji sistemin vahidləri kimi müəyyənləşməsi bu vahidlərin dilin xüsusi frazeoloji səviyyəsi kimi ayrılması təşəbbüsləri ilə bağlıdır.

“Frazeologizmlərin səviyyə modelləşdirilməsi üçün onların strukturlarının müxtəlif səviyyələrin ünsürlərinin iyerarxik qaydaya salınmış məcmusu kimi müəyyənləşdirilməsi də səbəb olmuşdur”. [12, s.48-49]

V.L.Arxağels qeyd edir ki, frazeoloji səviyyənin hər vahidi sözə aid olan və onun təzahürü ilə bağlı olan yaxın iyerarxik səviyyənin vahidinin bazası əsasında təzahür edir. Dil sisteminin səviyyələr iyerarxiyasında frazeoloji səviyyənin yeri onunla müəyyənləşdirilir ki, dörd qarşılıqlı əlaqəli səviyyənin yeri onunla müəyyənləşdirilir ki, dörd qarşılıqlı əlaqəli səviyyənin – leksik, morfoloji (formayarıdan), sintaktik və semantic səviyyələrin vahidləri frazeoloji vahidlərin üzvləri olur [19, s.99]

Frazeoloji vahidlər bir-birindən tərkibindəki ayrı-ayrı elementlərə və üslubi çalarlara görə fərqlənir. Frazeoloji vahidlər təkcə sözlərə deyil, özlərinə də ekvivalent ola bilərlər ki, buna da frazeoloji sinonimlər deyilir. Frazeoloji sinonimlər obyektiv gerçəklikdə eyni əşya bildirir, lakin müxtəlif komponentlərə malik olur. Frazeoloji vahidlərin variantlılığı sinonimliyə çox oxşayır, hətta onlar bir-birləri ilə qarışdırılır. Sinonimlərlə variantlar, əsasən, onunla fərqlənir ki, frazeoloji sinonimlərdə qismən də olsa, məzmun müxtəlifliyi olur.

H.Bayramova görə, variantlarla frazeoloji sinonimləri fərqləndirən əsas əlamət frazeoloji variantlarda obrazlılığın olmasının məcburiliyidir. Lakin frazeoloji sinonimlər arasında obrazlı olmayan frazeoloji vahidlər də ola bilər. Frazeoloji variantlar bir-birləri ilə əvəz olunduğu halda, frazeoloji sinonimlərdə bu mümkün deyil. Frazeoloji sinonimlər öz quruluşu etibarilə bir-birindən fərqlənir, frazeoloji variantlarda isə bu nadir hallarda olur. [12, s.149]

Çoxmənalılıq və omonimlikdən fərqli olaraq sinonimlik dilin frazeologiyasında çox geniş yer tutur. Frazeoloji sinonimlər mənaca eyni və yaxud

birbirinə çox yaxın, lakin üslubi cəhətdən müxtəlif frazeoloji vahidlərdir. Sinonimlik dedikdə ilk növbədə leksik sinonimlik başa düşülür. Sinonimlik anlayışı, əsasən, dilin leksikasına aiddir və daha çox dilin leksik səviyyəsində reallaşır.

Leksik sinonimliklə frazeoloji sinonimlik arasında fərq də mövcuddur ki, bu məsələyə də münasibət, alimlərin yanaşma üsulları müxtəlifdir. Frazeoloji sinonimlik leksik sinonimlikdən onunla fərqlənir ki, leksik sinonimlərdə ayrı-ayrı sözlərin sinonimliyi, frazeoloji vahidlərdə isə söz qruplarının, cümlələrin sinonimliyi nəzərdə tutulur.

H.Bayramov leksik sinonimlərlə frazeoloji sinonimlər arasındakı fərqi belə izah edir: “Hər bir frazeoloji sinonim müəyyən bir obrazın əsasında formalaşır ki, bu cəhət leksik sinonimlərdə yoxdur” [22, s.19].

Bizim fikrimizcə, frazeoloji sinonimliklə leksik sinonimliyin əsas fərqi ondan ibarətdir ki, leksik sinonimlər obyektiv gerçəkliyi ifadə edir. Leksik sinonimlər təkbətək bir-birinə sinonim olduğu halda, frazeoloji sinonimlər komponentləri ilə birlikdə bir-birinə sinonim olurlar. Frazeoloji sinonimlərin özünəməxsus xüsusiyyətlərindən biri də odur ki, onlarda mənədaxili çalarlıq güclüdür. Müasir ingilis dilində də frazeoloji vahidlərin sinonimliyi leksik sinonimlərə bənzəmir.

Bu halda V.V.Vinoqradov yazır:

“Leksik və frazeoloji sinonimlərin təhlili, xüsusilə də ədəbi dildə hər hansı bir məlumatı geniş şəkildə təsvir etmək məqsədilə ya kontekstin şərtinə uyğun olaraq sinonimik mənalı söz və ifadələr götürülür, yaxud da sinonimik keyfiyyətdə olan bütöv bir məna cərgəsi öyrənilir”. [31, s.33] Onların sinonimliyi əşya və hadisələri adlandırarkən ifadə etdikləri ümumi məzmunə görə müəyyənləşir.

Y.Y.Avaliani və L.I.Royzenzon göstərirlər ki, frazeoloji sinonimlər sinonimiyanın inkişafı baxımından dilin bütün yaruslarında yaranır (leksik və qrammatik). Onlar frazeologiyanın inkişafında variantlılığı və sinonimliyi belə səciyyələndirirlər:

1. Az və çox şəkildə fərdiləşmiş belə vahidlər xüsusilə, emosionallıq və ekspressivlik baxımından sözlərə ekvivalent olur;

2. Onlar müəyyən olunmuş leksik-qrammatik şablonların vasitəsilə yaranır və ifadə etdikləri fikri sintetik şəkildə təqdim etməkləri ilə ümumi leksikadan fərqlənir. [39, s.22]

Biz bunun səbəbini frazeoloji vahidlərin daşlaşmış şəkildə olmasında, süni şəkildə yaranmasında görürük. Frazeoloji sinonimlərin yaranmasında onların köhnə əlamətlərinə nəzərən yeni əlamətlər, başqa sözlə, əşya, hadisə, proses bildirməsi mühüm amildir.

Ümumiyyətlə, onu demək vacibdir ki, frazeoloji sinonimiyanın əsasında obrazlı mənaların sinonimliyi durur. Mənaya görə sinonimləşmədə sinonim frazeoloji vahidlər məhz eyni mənənin müxtəlif obrazlı ifadələrlə verilməsinə görə birbirindən fərqlənir.

M.Mirzəliyeva frazeoloji variantların yaranmasını belə izah edir: “Sərbəst söz birləşmələri frazeologizmləşərkən müxtəlif mərhələlərdən keçir. Frazeoloji variant-lar da həmin bu mərhələdə yaranır”. [19, s.43]

Frazeoloji vahidlərin variantlılığı, onların inkişafı uzun illər dilçilərin diqqətini bir o qədər də cəlb etməmişdir. Bu gün bütün dilçilər frazeologiyada frazeoloji vahidlərin variantlılığını şərtsiz qəbul edirlər. Bizim fikrimizcə, frazeoloji vahidlərin variantlılığı onların daxilən leksik-qrammatik dəyişməsindən sonra yaranır. Müasir ingilis dilində frazeoloji vahidlərin variantlılığı onların daxili leksik-qrammatik quruluşunun qorunmasından daha çox asılıdır.

N.Rəhimzadə çoxvariantlılığın əsas iki formasını göstərir.

1. İfadənin tərkibində leksik dəyişmələr nəticəsində yaranan leksik variantlar;
2. İfadənin tərkibindəki komponentlərdən birinin qrammatik formasının dəyişməsi ilə yaranan qrammatik variantlılıq. [23, s.28]

Dilçilikdə fərqləndirici əlamətinə görə frazeoloji variantları müxtəlif qruplara ayırırlar:

1) Fonetik variantlılıq. Fonetik variantlılıq dil vahidinin komponentlərinin fonetik transformasiyası ilə bağlıdır, bu və ya digər komponentdə səslərin dəyişməsi ilə yaranır.

2) Leksik variantlılıq. Bu zaman dil vahidinin tərkibindəki komponentlərdən biri sinonim sözlə əvəz olunur.

3) Morfoloji variantlılıq. Dil vahidinin tərkibindəki komponentlərin qrammatik formasının dəyişməsi ilə yaranır. Bu dəyişiklik həm ad komponentində, həm də fel komponentində mümkün ola bilər.

4) Sintaktik variantlılıq. Komponentlərin yerinin dəyişməsi nəticəsində yaranır.

5) Komponentlərdən birinin ixtisarı ilə düzələn variantlılıq və yaxud ellipsisə uğramış frazeoloji variantlar.

Frazeoloji variantlılıq həm də frazeoloji vahidlərin komponentlərdən birinin ixtisarı ilə düzəlir.

“...Ellipsisə uğramış frazeoloji vahidlərdə nüvə sözlər qorunub saxlanılır”. [24, s.12]

Frazeoloji birləşmələrin variantlarının əsas meyarlarını aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək mümkündür:

- Fazeoloji variantlar çox vaxt müəyyən üslubi çalar və üslubi funksiya fərqi olmasına baxmayaraq konkret bir mənanı ifadə edir ;
- Fazeoloji variantlar eyni mənbədən törəməklə yanaşı, eyni inkişaf yolunu keçmişdir;
- Fazeoloji variantlar müəyyən mətn asılılığı fərqi ilə də olsa, eyni distribusiyaya və ümumi somatik frazeologiyanın assosiasiyalı dil vahidləri kimi təzahür edir.

Fazeoloji variantları frazeoloji sinonimlərdən aşağıdakı cəhətlərə görə fərqləndirmək mümkündür:

1.Frazeoloji variantları istənilən halda bir-birilə əvəz etmək mümkündür. Lakin frazeoloji sinonimlər nisbi xarakter daşıyır, hər zaman bir-birini əvəz edə

bilmirlər. Bu da variantlığın əsas şərti olan mətnin ümumi mənasına xələl gətirməmək amilinə ziddir;

2.Frazeoloji variantlar eyni obrazlılıq çalarına malik olduğu halda, frazeoloji sinonimlərdə obrazlılıq eyni olmaya bilər;

3.Frazeoloji sinonimlər quruluş baxımdan fərqlənə bilirlər. Variantlarda isə bu fərq olmaya bilər.

Bildiyimiz kimi, frazeoloji vahidlərdə variativlik üç səviyyədə təzahür edir. Leksik səviyyədə variativliyin növlərindən biri də frazeoloji vahidlərdə leksik eksplikasiya – genişlənmədir.

Atalar sözünün tərkibinə əlavə komponentlərin daxil edilməsi leksik eksplikasiya vasitəsilə baş verir. Leksik eksplikasiyanın nəticəsində leksik tərkib genişlənir. Buna baxmayaraq atalar sözlərinin strukturuna heç bir xələl gəlmir. Leksik eksplikasiyada komponentlər, əsasən, giriş sözləri kimi çıxış edərək *məsəl var deyərlər, deyilənə görə, necə deyərlər, məlum olduğu kimi, deyirlər ki* kimi modal ifadəli giriş konstruksiyaları ilə ifadə edilirlər. Bu sözlər göstərir ki, zərb-məsəllər və atalar sözləri hamıya aiddir.

Eksplikasiya prosesi nəticəsində söz və ya birləşmə səviyyəli frazeologizmlər genişlənərək cümlə şəklini alır, atalar sözləri və zərb-məsəllərə çevrilir.

İmplicitləşmə və eksplisitləşmə prosesləri dilin frazeoloji sistemində qarşılıqlı münasibətdə olmaqla dildə frazeologizmləşmə və defrazeologizmləşmə ilə nəticələnə bilər.

İnkar komponentlərin də leksik eksplikasiya zamanı atalar sözlərinə daxil edilməsi də rast gəlinən hallardan biridir. Əgər bir inkar əlavə edilərsə, buna antonim münasibət kimi yanaşmaq olar. Fəqət iki inkar əlavə edilərsə, bu zaman sinonim münasibətlər ortaya çıxar. Məsələn:

Blood is not water//Blood is thicker than water (Qan su deyil)

Charity begins at home // Charity begins at home but should not end there (Xeyirxahlığı gərək öz evindən başlayasan).

Never look (or look not) a gift or given horse in the mouth//A gift horse is not to be looked in the mouth (Bəy verən atın dişinə baxmazlar)

An apple never falls far from the tree // The apple does not usually fall far from tree (Ağacın meyvəsi heç vaxt öz budağından ayrı düşməz).

Dead men tell no tales//Dead men not only tell no tales, they don't dispute tales either (Ölülər heç zaman nağıl söyləməzlər/danışmazlar).

Frazeologizmlərin tərkibində modalizatorlara da rast gəlinir. Modalizator elə sözlərdir ki, danışanın nə haqda, necə danışmasına fərqli formada subyektiv-modal münasibət bildirir. Modalizatorların ən mühüm xüsusiyyətlərindən biri atalar sözlərinin linqvo-praqmatik xüsusiyyətlərini əhəmiyyətli dərəcədə dəyişə bilmək qabiliyyətinə malik olmasıdır. Məsələn:

A cat has nine lives // A cat has nine lives and a woman has nine cat`s lives (Ət yeyərsən, ət gətirər, xəmir yeyərsən, lət gətirər)

Charity begins at home // Charity begins at home but should not end there (Xeyirxahlığı gərək öz evindən başlayasan)

Nümunələrdən də gördüyümüz kimi, modalizator kimi çıxış edən sözlər ifadəyə daha artıq qətiyyətlilik xüsusiyyəti aşılayır.

NƏTİCƏ

Dissertasiya işindən bir sıra nəticələr əldə edilmişdir.

Dilçiliklə bağlı ədəbiyyatlarda atalar sözləri və məsəllər məzmun və struktur tipinə görə fərqləndirilir. Atalar sözləri spesifik və qapalı struktura malikdir. Atalar sözü və məsəlləri xarici formasına görə bir-birindən fərqləndirmək üçün onların tərkibindəki əvəzlərdən əlavə əlamət göstəricisi kimi istifadə olunur.

Predikativ strukturlu frazeoloji vahidlər dildə frazeoloji vahidlərin tələblərinə cavab verən, bununla yanaşı, mübtəda xəbər quruluşu olan sabit birləşmələrdir. Buraya, əsasən, atalar sözləri, zərb-məsəllər aid edilir.

İngilis dilin atalar sözlərinin sinonim kimi çıxış etdiyini müşahidə edirik. Frazeoloji sinonimliklə leksik sinonimliyin əsas fərqi ondan ibarətdir ki, leksik sinonimlər obyektiv gerçəkliyi ifadə edir.

Leksik sinonimlər təkbətək bir-birinə sinonim olduğu halda, frazeoloji sinonimlər komponentləri ilə birlikdə bir-birinə sinonim olurlar. Frazeoloji sinonimlərin özünəməxsus xüsusiyyətlərindən biri də odur ki, onlarda mənədaxili çalarlıq güclüdür. Müasir ingilis dilində də frazeoloji vahidlərin sinonimliyi leksik sinonimlərə bənzəmir.

Leksik variantlar atalar sözlərinin eyni növüdür ki, bu cür dil vahidlərini təşkil edən komponentlərdən bir və ya ikisi fərqli səciyyə daşıyır, digər komponentlər isə ortaq səciyyə daşıyır. Leksik variantların da bir sıra növləri vardır. Biz tədqiqat işimizdə leksik əvəzlənmələrdən və genişlənmələrdən bəhs etdik.

Leksik substitutsiyanın - əvəzlənmənin atalar sözlərində müşahidə edilməsi bir sıra üsullarla mümkün olur. Həmin üsullar aşağıdakı bölgədə qeyd edilmişdir:

- Assosiativ
- Kontekstual
- Bədii.

İngilis dilində atalar sözlərinin, frazeoloji birləşmələrin əksəriyyətinin variantları tərkibindəki bir, yaxud iki sözün, komponentin dəyişməsi, əvəzlənməsi nəticəsində yaranmışdır.

Leksik variantların komponentləri sinonim və ya sinonim olmayan sözlərlə əvəz edilərək leksik substitutsiya əmələ gətirir. İsim, feil, sifət, zərf, əvəzlik, say və struktur elementlər atalar sözlərinin leksik variativliyinin əmələ gəlməsində iştirak edən ən fəal nitq hissələrindən hesab edilir. Bunlardan isim ən fəal nitq hissəsi olaraq birinci növbədə gəlir.

Atalar sözünün tərkibinə əlavə komponentlərin daxil edilməsi leksik eksplikasiya vasitəsilə baş verir. Leksik eksplikasiyanın nəticəsində leksik tərkib genişlənir.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində:

1. Abbasquliyev T. İngilis atalar sözləri və onların azərbaycanca, rusca qarşılıqları. Bakı, Elm, 1981, 211s.
2. Abbasov A., Məmmədov X., Paşayeva P. Azərbaycanca-İngiliscə paremioloji vahidlər. Bakı, 2018, ADPU nəşriyyatı, 344s.
3. Abbasova N.H. Paremio-frazeoloji vahidlərin (afforizmlərin) tərcümə problemləri. (L.N.Tolstoyun “Hərb və sülh” romanının Azərbaycan dilinə tərcümə materialları əsasında). filologiya elmləri üzrə fəlsəfə d-ru e. dər. al. üçün təq. ol. dis. Bakı, 2016, 140s.
4. Alaattin E.M. Atalar sözləri və zərbi-məsəllərin etimoloji aspektdə tədqiqi və etimoloji lüğətinin tərtibi prinsipləri (Azərbaycan, türk və ingilis dillərinin materialları əsasında). filologiya üzrə fəlsəfə d-ru e. dər. al. üçün təq. ol. dis. Bakı, 2014, 150s.
5. Atalar sözü və deyimlər. Bakı, Nurlar nəşriyyatı və poliqrafiya mərkəzi, 2007, 320s.
6. Bağırova S. Atalar sözləri və frazeoloji birləşmələrin təsnifatı. // Filologiya məsələləri, 2012, №7, s.180-200.
7. Balakışiyeva M. İngilis və Azərbaycan dillərində atalar sözləri və onların tərcüməsi. // Filologiya məsələləri / Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu.-2016.- №4.- S.170-175.
8. Cəfərova L.M. Atalar sözlərini idiomlardan fərqləndirən xüsusiyyətlər. Filologiya məsələləri, 2012, №6, s.129-133.
9. Cəfərova N. Müxtəlif sistemli dillərə məxsus atalar sözləri və məsələlərin tərcümə prinsipləri. // Filologiya məsələləri, 2012, №3, s.217-222.
10. Cəlilova X. İngilis atalar sözləri, onların semantik mənaları və Azərbaycan dilində ekvivalentləri. // Filologiya məsələləri, 2014, №2, s.39-45.
11. Əhmədova G.X., Mənsimov S.A. İngilis dilinin qrammatikası. Bilik Nəşriyyatı, Bakı, 2000, 160s.

- 12.Əhmədova X.S. Müxtəlif sistemli dillərdə atalar sözlərinin linqvistik təhlili və tərümə məsələləri. (Azərbaycan və alman dillərinin materialları əsasında). filologiya üzrə fəlsəfə d-ru e. dər. al. üçün təq. ol. dis. Bakı, 2011, 134s.
- 13.Əhmədova Ü.A. İngilis frazeologizmləri və atalar sözlərində “qadın” konsepti. Pedaqoji Universitet xəbərləri: Təbiət, humanitar və pedaqoji-psixoloji elmlər bölməsi. 2015, №2, s.210-213.
- 14.Əliyeva Y. İngilis və Azərbaycan atalar sözü və məsələlərinin frazeologiyaya münasibəti. // Dil və ədəbiyyat. Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal.-2015.- №1(93). - S.38-39.
- 15.Əmirova A. İngilis dilində zoonimlərlə işlənən atalar sözlərinin təsirlik vasitələri. // Filologiya məsələləri, 2013, №8, s.113-119.
- 16.Əsgərova A.M. Atalar sözlərində işlənmiş bəzi frazemlərin leksik-semantik təhlili. Filologiya məsələləri, 2011, №3, s.66-71.
- 17.Hacıyeva Ü.D. Məşhur ingilis yazıçıların və tanınmış şəxsiyyətlərinin atalar sözləri və məsələlərə keçmiş müdrik kəlamları. // Dil və ədəbiyyat. Beynəlxalq elm-nəzəri jurnal, 2014, №1 (89), s.177-180.
- 18.Məmmədova E. Müasir İngilis dilində atalar sözləri ilə deyimlərin fərqli cəhətləri. // Filologiya məsələləri, 2014, №8, s.245-249.
- 19.Muradova Z. İngilis dilinin frazeologiyasında atalar sözləri və onların semantik xüsusiyyətləri. // Filologiya məsələləri, 2008, №4, s.205-208.
- 20.Musayev O. (Türksevər). İngilis dilinin qrammatikası. Bakı: Qismət, 2007, 608 s.
- 21.Pirsultanlı S.P. Atalar sözləri və məsələlərin açılmamış mənaları: Bir xalqın psixologiyasını öyrənmək üçün atalar sözləri və məsələlərini gözdən keçirmək kifayətdir. //Xalq Cəbhəsi.-2011.- 16 aprel.- s.14
- 22.Səfərova N. Müxtəlif sistemli dillərə məxsus atalar sözləri və məsələlərin tərcümə prinsipləri. //Filologiya məsələləri / Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu.-2012.- №6.- S.119-123.
- 23.Tahirov İ., Ağayeva M. İngilis atalar sözlərində universal və milli-mədəni xüsusiyyətlər. // Elmi xəbərlər jurnalı, 2020, səh.131-134

24. Vəkilova D. Azərbaycan və ingilis dillərində atalar sözlərinin fərqli və oxşar mənə xüsusiyyətləri. // Filologiya məsələləri, 2012, №2, s.137-141.
25. Yusifov G. Atalar sözü və məsələlərin fərqi dair // Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər. III kitab, Bakı, Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1968, s.159-177.
26. Zöhrab-Məcid M.Y. Atalar sözlərində variativlik problemi. İngilis və Azərbaycan dillərinin materiallarına əsasında. filologiya üzrə fəlsəfə d-ru e. dər. al. üçün təq. ol. dis. Bakı, 2017, 139s.

Türk dilində:

27. Dağpınar A. Tıpkı ve benzer türk-ingiliz, ingiliz-türk atasözleri ve deyimleri. Ankara, Kültür Bakanlığı, 1998, 551s.

Rus dilində:

28. Амосова Н.Н. Основы английской фразеологии. Л., 1963, 290 с.
29. Смирницкий А.И. Лексикология английского языка. М. 1957, 301 с.
30. Смирницкий А.И. Объективность существования языка. М. 1954, 229 с.
31. Виноградов В.В. Избранные труды. М.: Высшая школа, 1972, 139 с.

İngilis dilində:

32. Alexander L.G. Longman English Grammar. London and New York, 2002, 374p.
33. Gurbanoghlu A.G. English-azerbaijani proverbial dictionary. Bloomington: Trafford, 2013, 197 p.
34. Kanat Syzdykov. Contrastive Studies on Proverbs. Procedia - Social and Behavioral Sciences, 136 (2014), p.318-321.
35. Kaushanskaya V.L., Kovner R.L., Kojevnikova O.H. A Grammar of the English Language. Baku, Teknur MMC, 2004, 324 p.
36. Qurbanoglu A. English-azerbaijani proverbial dictionary. Baku, Trafford, 2013, 198 p.
37. Simpson J. The concise oxford dictionary of proverbs. New York, Oxford University Press, 1991, 258 p.
38. Taylor A., Whiting B.J. A dictionary of american proverbs and proverbial

phrases(1820-1880). Cambridge, Harvard University Press, 735 p.

39. Whiting Bartlett Jere. Proverbs, sentences, and proverbial phrases. London, Oxford University Press, 735 p.

İnternet resursu:

40. Ahmed Hoshan. The Place of Proverbs in Linguistic Studies.

https://www.researchgate.net/publication/350054883_The_Place_of_Proverbs_in_Linguistic_Studies

41. Structural Aspects of Proverbs.

https://pureadmin.qub.ac.uk/ws/portalfiles/portal/15562135/Structural_Aspects_of_Proverbs.pdf

42. http://mifologiya.az/mifologiya/mifin_strukutr_poetikasi/bedii-metnin-tehlil-aspektleri/2/